

«Ἐλευθερία ἢ Θάνατος»:
Οἱ περιπετειώδεις ποιότητες
μιᾶς ἀκραίας διακινδύνευσης

Ἀντώνη Α. Σμυρναίου*

Εἰσαγωγή

Ἡ ιστοριογραφία, ὅπως ἀκριβῶς καὶ κάθε λόγος, καθρεπτίζει οὐσιαστικά «τὸ αἶνιγμα τῆς Σφίγγας»¹. Πρόκειται γιὰ μία ἄκρως εὐαίσθητη ὑπόθεση, ἓνα διακύβευμα, ὄχι τόσο ὀρθολογικῶν διαδικασιῶν μεταξὺ μοντέλων καὶ πρωτοκόλλων, ὅπως θὰ προσδοκοῦσε ἡ ἐπαγγελματικοποίηση τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ κυρίως προσωπικῶν ἢ/καὶ συλλογικῶν ὄντολογιῶν². Σὲ αὐτήν, ἡ ἐκάστοτε ὀρθολογικὴ πρόθεση ὑπονομεύεται ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸ αὐτοβιογραφικό³ (δηλαδὴ τὸ ἰδεολογικό, τὸ συναισθηματικὸ καὶ τὸ ἠθικὸ) στοιχεῖο τοῦ συγγραφέα τῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν συγγραφέων τῶν ἀπαρέγκλιτα ὑποκειμενικῶν, διαμεσολαβημένων ἱστορικῶν πηγῶν, τὶς ὁποῖες ἐκεῖνος ἐμπιστεύεται. Τὸ διάτρητο αὐτὸ σύμπλεγμα

* Ὁ Ἀντώνης Σμυρναῖος εἶναι Ἀναπλ. Καθηγητὴς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκπαίδευσης καὶ Διδακτικῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Τμήματος Π.Τ.Δ.Ε. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

1. Mi. De Certeau, *Heterologies: Discourse on the Other*, trans. by Brian Massumi, foreword by Wlad Godzich, University of Minnesota Press, Minneapolis, London 1986, σ. 136.

2. Α. Α. Σμυρναῖος, *Ἡ ἱστορία ὡς ἐπιτύχωση: ἀπὸ μία Ἱστοριογραφία βουλμικὴ σὲ μία ὑδροκεφαλικὴ Διδακτικὴ τῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2020, σσ. 162-178.

3. Κάθε θεωρία/ἐπιχειρηματολογία ἀπαντᾷ οὐσιαστικά σὲ μία ἄλλη, ἀκριβέστερα μάχεται μία ἄλλη καὶ μέσα σὲ αὐτὴ τὴ διαρκῶς πολεμικὴ διάσταση τῆς σκέψης «ἀληθινὰ δὲν ὑπάρχει θεωρία ποὺ νὰ μὴν εἶναι κάποιον φροντισμένο ἀπόσπασμα αὐτοβιογραφίας», ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ ἱστοριογραφία παρουσιάζεται νὰ εἶναι «συχνὰ ἢ μυστικὴ βιογραφία τῶν ἱστορικῶν». P. Valery, *Ποίηση καὶ ἀφηρημένη σκέψη. Ἡ καθαρὴ ποίηση*, μετάφρ. Χρ. Λιοντάκης, ἐκδ. Πλέθρον, Ἀθήνα 1980, σ. 42· B. Southgate, *What is History for?*, Routledge, London & New York 2005, σ. 73.

υπονομεύεται ακόμη περισσότερο από τό «καθεστώς αλήθειας» (M. Foucault) τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν περιοχῶν, τοὺς συμβιβασμοὺς καὶ τὶς προσδοκίαις, τὴ μνήμη καὶ τὴ λήθη, τὰ προσωπικὰ καὶ συλλογικὰ τραύματα καὶ τὶς ποικίλες ἀμφισημίες τῶν ἱστορικῶν ἐνεργειῶν. Αὐτὸ τὸ ἑτερόκλητο καὶ συχνὰ ἑτεροβαρὲς μείγμα συμμετέχει μὲ ποικίλες ποσοτώσεις στὴν ἐκάστοτε ἱστοριογραφικὴ σύνθεση, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποφεύγει νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀναπόδραστη, ἐγγενὴς συνθήκη τῆς συγγραφῆς τῆς. Ἡ θεμελιώδης καὶ ἐργώδης προσπάθεια τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ὁμοτέχνων του καὶ ἐν γένει τῶν ἀναγνωστῶν του, ἀσκώντας ὅμως μία, συνειδητὴ ἢ ἀσυνειδητὴ, συμβολικὴ ἰσχὺ πάνω τους. Ἀλλά, ἀκόμη καὶ ὅταν καλύπτεται ἡ ἐπιχειρηματολογία του μὲ τὸν μανδύα τῆς ἐπιστημοσύνης, εἰδικὰ μὲσω τοῦ ψυχαναλυτικῶν διερευνησίου ἀμυντικοῦ μηχανισμοῦ τῆς «ἐκλογίκευσης», δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι «κάθε ἐπιστημονικὸ πρόγραμμα εἶναι ἄρρηκτα δεμένο μὲ ἓνα πρόγραμμα ἐξουσίας... Ἡ ἐπιθυμία νὰ πείσεις καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ ὑπερισχύσεις εἶναι ἀχώριστες, καθὼς τὸ φῶς καὶ ἡ σκιά»⁴. Ἐπιπλέον, εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ «ἡ πιὸ ἀνηλεὲς κριτικὴ, ἡ ἀμείλικτη ἀνάλυση τῆς νομιμοποίησης μιᾶς ἐξουσίας» δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα ἀνέμελο παιχιδίσμα λόγου, ἀλλὰ μία συμβολικὴ, πολεμικὴ ἐνέργεια πού «παράγεται πάντοτε στὸ ὄνομα ἐνὸς συστήματος νομιμοποίησης ... [πού] εἶναι ἤδη καθ' ὁδὸν καὶ ὑπόσχεται μία νέα νομιμοποίηση...», σύμφωνα μὲ τὸν J. Derrida⁵.

Ἔτσι, ὁ Michel De Certeau θὰ ὑπογραμμίσει ὅτι «ὁ ἱστορικὸς εἶναι ἓνας ποιητὴς τῆς λεπτομέρειας καί, σὰν τὸν αἰσθητικὸ, παίξει δίχως σταματημὸ μὲ τοὺς χίλιους ἀρμονικοὺς ἤχους πού ξεσηκώνει μέσα σὲ ἓνα πλέγμα γνώσεων ἓνα σπάνιο κομμάτι...»⁶. Ἐστιάζοντας ταυτόχρονα ἢ διαδοχικὰ καὶ στὸ δέντρο καὶ στὸ δάσος τῶν δεδομένων καὶ τῶν ἐνδεχομένων ἐνὸς ἱστορικοῦ δράματος, περιηγεῖται μὲ ἄκρα προσοχὴ τὴν ἐπικράτειά τους, ἀνατέμνοντας χειρουργικὰ τὸ πολυσχιδὲς ὕλικό του, μὲ τὴν –ὄχι πάντα βέβαιη– ἐλπίδα μιᾶς γόνιμα διαλογικῆς ἐν τέλει

4. Fr. Dosse, *Ἡ Ἱστορία σὲ φάουλ*: Ἀπὸ τὰ *Annales* στὴ «Νέα Ἱστορία», μετάφρ. Ἀγγελικὴ Βλαχοπούλου, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2000, σ. 47.

5. Joan W. Scott, "History-writing as critique", στί: K. Jenkins, Sue Morgan and Al. Munslow (eds.), *Manifestos for History*, Routledge, London and New York 2007, σ. 34.

6. M. De Certeau, «Τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο», στί: Ζ. Λὲ Γκόφ – Π. Νορά, *Τὸ ἔργο τῆς Ἱστορίας*, μετάφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, τόμ. Α', ἐκδ. Ράππας, Ἀθήνα 1975, σσ. 50-51.

άνα-παράστασης. Διότι καλείται να μεταφράσει τό, συχνά άκατανόητο μέσα στον πολυμερισμό του, παρελθόν σε μία γραμμική αφήγηση γεγονότων που ούτε είδε ούτε άκουσε ποτέ, αλλά άπλως μελέτησε μέσα στις ιστορικές πηγές, στις όποιες καταλήγει να έφησυχάσει.

Με αυτές τις προϋποθέσεις λοιπόν θα προσεγγίσουμε τη σχέση της έλευθερίας με την Έλληνική Έπανάσταση του 1821 μέσα από το γνωστό σύνθημα: «Έλευθερία ή Θάνατος». Πρόθεσή μας είναι ή άρθρωση και ως ένα βαθμό ή διερεύνηση τριών μόνο από τις πολλές αναδυόμενες ποιότητές του, που είναι ή άπελπισία, ή άτομική και συλλογική αυτο-επιβεβαίωση και ή άπαξίωση/άπανθρωποποίηση των Τούρκων και των τουρκοφίλων. Αυτές ειδικά οι ποιότητες όμως ζυμώνονται και συναιροούνται κάθε φορά μέσα από την προοπτική αλλά και την πραγματικότητα της βίας. Διότι αυτή ή νεοελληνική κοινωνία, που γεννήθηκε διυλισμένη μέσα από τον άκατάπαυστο σπαραγμό της Έπανάστασης, στηρίχθηκε στη βιαιοπραγία, ύποστηρίχθηκε από αυτήν, άναπαρήγαγε την όθωμανική βαναυσότητα που για αιώνες μαρτυρικά ύφίστατο και όδηγήθηκε σε πολλές περιπτώσεις στην κατάσταση ενός άκραίου ρεβανσιισμού, ό όποιος συχνά δημοσιοποιήθηκε αλλά και καταγγέλλθηκε και από Έλληνες και από ξένους ιστορικούς και άπομνηματογράφους ήδη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ό βίος της Έπανάστασης ποτίσθηκε λοιπόν βαθιά από την τοξική της βία και σε αυτήν την άρρηκτη συνάρτηση της έλευθερίας με τη βία θα τολμήσουμε στη συνέχεια κάποιες έπισημάνσεις.

Έλευθερία και Έλληνική Έπανάσταση: σχέσεις στοργής

Η έλευθερία και ή Έλληνική Έπανάσταση του 1821 παρουσιάζονται σε μία σχέση άμοιβαία και άποκλειστική. Άναδιπλώνεται πάντοτε ή μία μέσα στην άλλη. Όλοι και όλα μιλοϋν και θέλουν να μιλήσουν γι' αυτήν. Όλες οι προεπαναστατικές, έπαναστατικές⁷ αλλά και μετεπαναστατικές διακηρύξεις, τά άρχεία, τά άπομνημονεύματα και οι ιστορίες της, άποφαίνονται όλοπρόθυμα για την άρρηκτη σχέση τους,

7. Σπ. Πλουμίδης, «Η έννοια του “Θανάτου” στην Έλληνική Έπανάσταση (1821-1832): Ίδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική», *Μνήμων*, τ. 32 (2012), σσ. 71-72.

σάν ή ιστορία νά πύκνωσε αΐφνης γύρω από τò òραμα τής έλευθερίας, τò έναγκαλίστηκε, για νά γεννήσει τήν Έπανάσταση. Αυτή ή έλευθερία λειτούργησε μάλιστα ως μία έννοια *passé-partout*, κι ακόμη περισσότερο έγινε ένα είδος «μεθοριακού αντικειμένου» (*boundary object*)⁸, τò όποιο με μία άκρα έλαστικότητα διαπερνούσε τò άτομικό και τò κοινωνικό γίνεσθαι, διεκδικείτο από όλους, διευκόλυνε τήν επικοινωνία τους και βοηθούσε στη συνοχή όλων τών κοινοτήτων με τις όποιες διασταυρωνόταν, γεννώντας κάποτε μία άμοιβαία κατανόηση και συνεργασία. Λειτούργησε ως μία στρατηγική διαπραγματεύσεως μεταξύ τών διαφορετικών κόσμων, που συνέθεταν τήν ανθρωπογεωγραφία τής Έπανάστασης, έχοντας αποκτήσει μία ιδιαίζουσα έρμηνευτική εύελιξία⁹.

Η δυναμική αυτού τού εύελικτου «μεθοριακού αντικειμένου» θά μπορούσε ίσως νά ανιχνευθεί και στο γνωστό απόσπασμα από τόν λόγο τού Κολοκοτρώνη στους γυμνασιόπαιδες στην Πνύκα (1838). Σε αυτόν, ένας από τούς πρωτουργούς τής Έπανάστασης αποφαινόταν ότι «ως μία βροχή, έπεσε εις όλους μας ή επιθυμία τής έλευθερίας μας, και όλοι, και οι κληρικοί, και οι προεστοί, και οι καπεταναίοι, και οι πεπαιδευμένοι, και οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, όλοι έσυμφωνήσαμε εις αυτό τò

8. Σύμφωνα με τούς έφευρέτες αυτής τής έννοιας, «μεθοριακά αντικείμενα είναι τά αντικείμενα που είναι αρκετά πλαστικά ώστε νά προσαρμόζονται στις τοπικές ανάγκες και τούς περιορισμούς τών διαφόρων ομάδων που τά χρησιμοποιούν, αλλά που είναι και αρκετά στιβαρά ώστε νά διατηρούν μία κοινή ταυτότητα ανάμεσα στους χώρους... Έχουν διαφορετικές σημασίες σε διαφορετικούς κοινωνικούς κόσμους αλλά ή δομή τους είναι αρκετά κοινή για περισσότερους από έναν κόσμο ώστε νά γίνουν αναγνωρίσιμα... Η δημιουργία και ή διαχείριση τών μεθοριακών αντικειμένων είναι βασικό χαρακτηριστικό για τήν ανάπτυξη και διατήρηση τής συνοχής μέσα σε διασταυρούμενους κοινωνικούς κόσμους». Susan Star και J. Griesemer, “Institutional Ecology, ‘Translations’ and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley’s Museum of Vertebrate Zoology, 1907-39”, *Social Studies of Science*, 19/3 (1989), σ. 393.

9. Ο Φωτάκος, στην αρχή τών *Απομνημονευμάτων* του θά βεβαιώσει ότι «εις όλους τούς Έλληνες υπήρχε πατροπαράδοτος ή ιδέα τής έλευθερώσεως των από τούς τυράννους των», ενώ στη συνέχεια θά μαρτυρήσει για τήν έξαιρετική διαπερατότητα αυτής τής ιδέας, γράφοντας πως «ò,τι άκουαν οι Έλληνες περι τής έλευθερίας των τò έπίστευαν και εφαρμόστη ή κοινή παροιμία “νά μου λέγεις ò,τι αγαπώ και τò πιστεύω”. Έπίστευαν εις τήν άόρατον αρχήν (τής Έταιρείας) και τούς λόγους τών αποστολών ένόμιζον λόγους θεού...». Φώτιος Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περι τής Έλληνικής Έπαναστάσεως*, Τύποις και βιβλιοπωλείω Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησι 1858, σσ. 1, 9.

σκοπό, και ἐκάμαμε τὴν Ἐπανάσταση»¹⁰. Μία ἐπιφανειακὴ ἀνάγνωση τοῦ ἀποσπάσματος θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει εὐλόγα στὴν ἀντίληψη ὅτι ἐκφράζει ἕναν (ἀκόμη) «ἐθνικὸ μῦθο» πρὸς εὐρεῖα μετεπαναστατικὴ κατανάλωση, ὅπως λέγεται συνήθως, ἐφ' ὅσον ἔχουμε πολλὲς μαρτυρίες, καὶ μάλιστα τοῦ ἴδιου τοῦ Κολοκοτρώνη, ὅτι οἱ ἀντιστάσεις καὶ οἱ διαφοροποιήσεις ἀπέναντι στὴν ἀπελευθέρωση ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης ἦταν ποικίλες καὶ δυναμικές. Μία δευτέρη ὁμως ἀνάγνωση θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρίσει τὸν καταγιγιστικὸ χαρακτήρα τῆς ἐπιθυμίας γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν περίπτωσή τῆς βροχῆς, δὲν ὑπῆρχε ἄτρωτο καὶ ἀδιάβροχο καταφύγιο: ὁ πόθος τῆς ἦταν ἐξαιρετικὰ πορώδης, ἔμπαινε παντοῦ, πότιζε τὰ πάντα, καθιστοῦσε εὐάλωτες καὶ μετασχημάτιζε τὶς συνειδήσεις καὶ τὸ ὑποσυνείδητο τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ αὐτῶν ποὺ ἀπὸ δειλία, σύνεση ἢ ποικίλα συμφέροντα ἤθελαν ἀρχικὰ νὰ ἀποστασιοποιηθοῦν. Ἔτσι τὸ «συμφωνήσαμε», χωρὶς χρονικὸ προσδιορισμὸ, θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει τὴν τελικὴ ὁμογενοποίηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ σώματος, ἔστω μὲ κάποιες ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διαφοροποιήσεις, ἀνάξιες λόγου μετὰ ἀπὸ τὴ λήξη τῆς Ἐπανάστασης¹¹.

Ἡ σχέση τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση εἶναι δυνατὸν νὰ κρυσταλλωθεῖ σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἀλλὰ ἴσως τὰ δύο θεμελιώδη ποιητικὰ κείμενα τοῦ Δ. Σολωμοῦ, ὁ Ἕγνος στὴν Ἐλευθερία (1823) καὶ οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι (1834-1847), νὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ τὴν πιστοποιοῦν μὲ ἐκλεκτὴ ἐνάργεια, ἀλλὰ καὶ μὲ τρόπους ποὺ συνδυάζονται μὲ τὴν ὑπόθεσή ἐργασίας μας. Στὴν πρώτη περίπτωσή,

10. Ἐφ. Αἰών, ἔτος Α', ἀρ. 15, 13.11.1838, σ. 61.

11. Ἐνδεχομένως ὁμως, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἢ μνήμη (ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόφαση) τοῦ Κολοκοτρώνη, γιὰ πολλοὺς λόγους, νὰ συγκράτησε μόνο τὶς εὐφρόσυνες στιγμὲς μιᾶς ὁμόθυμης συναδέλφωσης, ὅπως αὐτὴ ποὺ συνέβη μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Καλαμάτας (23 Μαρτίου 1821), καθὼς ὁ ἴδιος διηγεῖται: «Κινώντας ἐγώ, εἶχαν μίαν προθυμίαν οἱ Ἕλληνες ὅπου ὅλοι μὲ τὰς εἰκόνας ἔκαναν δέησι καὶ εὐχαριστήσεις: – Μοῦ ἤρχετο τότε νὰ κλαῦσα ἀπὸ τὴν προθυμίαν ποὺ ἔβλεπα. – Ἱερεῖς ἔκαναν δέησι. Εἰς τὸν ποταμὸν τῆς Καλαμάτας ἀνεσπασθήκαμε καὶ ἐκινήσαμε». Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνη, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ὡς τὰ 1836*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Ἀθήνησι 1846, σ. 52. Αὐτὴ λοιπὸν τὴν εὐφρόσυνη ἀνάμνηση ἐπέλεξε νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ γιὰ λόγους παιδαγωγικοὺς, ἀπέναντι σὲ ἕνα ἀκροατήριον πρωταρχικὰ νεαρῶν μαθητῶν, μέσα ἐπιπλέον στὴ δύσκολη συγκυρία τῆς ἔξαρχης τῶν ἀντι-οθωνικῶν κινημάτων.

τὸ σολωμικὸ αὐτὸ προτάγμα, ποὺ ἀναβιβάστηκε πολὺ ἀργότερα στὴν περιωπὴ τῆς ἐθνικῆς ὑμνολογίας, βρίσκεται ἐξ ἀρχῆς ἐνσωματωμένο μὲ τὴ βιαιότητα καὶ τὸν θάνατο: «Σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν κόψι / τοῦ σπαθιοῦ τὴν τρομερή, / σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν ὄψι, / ποὺ μὲ βιά μετράει τὴ γῆ». Ὅπως θὰ ὑπογραμμίσει καὶ ὁ πρῶτος ἐρμηνευτὴς τοῦ Ὑμνου, ὁ Σπ. Τρικούπης, «ἐπιχειρίζεται ὁ ποιητὴς νὰ ὑμνήσῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, οὔτε ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς μᾶς τὴν καταιβάζει, οὔτε μὲ τὰ συνειθισμένα ἀπὸ τὴν ποίησιν σύμβολα τῆς θεότητος τὴν χαρακτηρίζει. Ἡ ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος συνενταφιάσθη μαζί μὲ τοὺς ἥρωάς της· ὅθεν τοὺς τάφους ἀνοίγει καὶ ὁ ποιητὴς, ἀπὸ τὰ ἐκεῖ θαμμένα ἱερὰ κόκκαλα τὴν ἐβγάνει, καὶ ὅλην ἐλληνικὴν τὴν παρῶρησιάζει»¹².

Στὴ δεύτερη περίπτωση, ὁ Ζακυνθινὸς ποιητὴς θὰ περιγράψῃ τὴ σχέση ἐλευθερίας-δουλείας, ὅπως γεννήθηκε καὶ ἀνδρώθηκε μέσα στὸ «ἀλωνάκι» τοῦ Μεσολογγίου κατὰ τὴ δεύτερη πολιορκία του (1825-1826). Ἡ ὠραιότητα τῆς ἀνοιξιάτικης φύσης καὶ ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία τῶν πολιορκημένων ἀγωνιστῶν ποὺ προκαλοῦσαν τὸν θάνατο, ποὺ μὲ τὴ σειρά του βιάζε συνεχῶς τὶς συνειδήσεις τους, συμπλέκονται ποιητικὰ σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο ζωῆς τοῦ Σολωμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἔτοιμος νὰ ἀπονεύμῃ ἐκθαμβὸς στὴν ἀνδρεία τους τὸν στέφανο τῆς ἀθανασίας: «Γιὰ τὴν αἰωνιότητα, ποὺ μόλις τὰ χωράει· / μάτια καὶ στὸ πρόσωπο φαίνοντ' οἱ στοχασμοὶ τους· / Τοὺς λέει μεγάλα καὶ πολλὰ ἢ τρίσβαθη ψυχὴ τους...».

Στοὺς δύο αὐτοὺς ποιητικὸς πυλῶνες τῆς ἀλληλεξάρτησης ἐλευθερίας, Ἐπανάστασης καὶ βίας θὰ προστεθεῖ ὅμως καὶ ἓνας τρίτος, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ συγκροτεῖται ἀπὸ τὸ κυρίαρχο σύνθημα ἐκείνης τῆς ἐγκουματικῆς περιόδου, τὸ «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος», ἀκολουθούμενο ὅμως ἀπὸ τὸ ἀναπόφευκτο ὑπόμνημά του: «Μὴ μείνει Τοῦρκος στὸ Μοριά, μηδὲ στὸν κόσμον ὅλον... Κάποιες λοιπὸν ἀπὸ τὶς ποιότητες ποὺ μοιάζουν νὰ ἐκλύονται ἀπὸ αὐτὸ θὰ συζητήσουμε στὴ συνέχεια.

12. Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 5, Ἐν Ναυπλίῳ, Τετάρτη 21 Ὀκτωβρίου 1825, σ. 19.

Ἡ διερεύνηση τῶν ποιότητων: ἡ ἀπελπισία

Τὸ ἐπαναστατικὸ σύνθημα «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος»¹³, δανεισμένο ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση¹⁴, προσδιόρισε μὲ τρόπο ἀπόλυτο τὸν χαρακτήρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821. Τοῦ προσέδωσε τὸν χαρακτήρα τῆς ὀλοκληρωτικῆς, ἀδυσώπητης καὶ ἀναπόδραστης διαμάχης, καθὼς καὶ τὴ μορφή ἐνός «ἱεροῦ πολέμου» ἀνάμεσα στὶς δύο θρησκείες, πὺ ὑποδαύλισε ἀκόμη περισσότερο τὴν ὀλοσχερῆ ἔκφρασή της. Ἡ προσδοκώμενη ἐλευθερία τοὺς συνδιαλεγόταν εὐθέως μὲ τὸν θάνατο, προβάλλοντας ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλοντας ἓνα ριζοσπαστικὸ δίλημμα, σὺ ὁποῖο πρότειναν μίᾳ ντετερμινιστικῆ ἔκβαση. Αὐτὴ ἡ νοηματοδότηση ὑποδεικνύει κατ' ἀρχὰς ὅτι οἱ ἐμπνευστὲς τοῦ συνθήματος καὶ στὴ συνέχεια οἱ θιασῶτες καὶ ἐφαρμοστὲς τοῦ ἐπεδίωκαν νὰ διασώσουν ἀλλὰ καὶ νὰ διαδώσουν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀγώνας τοὺς βρισκόταν μέσα σὲ ἓνα πυρωμένο πλαίσιο ἀπόγνωσης. Ἡ ἔσχατη αὐτὴ ἀπελπισία, ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς οὐσιαστικοὺς προαγωγοὺς τῆς ἐλευθερίας, εἶναι λοιπὸν ἡ πρώτη ποιότητα, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ αὐτὸ τὸ σύνθημα. Σὲ πολλὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερες, ἡ ἀπελπισία σηματοδοτεῖται ὡς μίᾳ θεμελιώδους μεταβλητῆ, μὲ τὴν ὁποία ἀνταμώνονταν καθημερινὰ οἱ ἀγωνιστὲς καὶ προσδιόριζε τὴ συμπεριφορὰ τοὺς¹⁵.

13. Κατὰ τὸν Φωτάκο, ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο τῆς Καρύταινας, ὅπου εἶχαν κλειστεῖ οἱ Τούρκοι, ὁ γιατρὸς καὶ ἀπόστολος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας Κωνσταντῖνος Πελοπίδας, πὺ ἔλαβε τὸν τίτλο «*δερητόρος τοῦ στρατοῦ*», «πρῶτος αὐτὸς ἔκαμε σφραγίδα μακρουλὴν σὰν δάκτυλον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἐλευθερία ἢ θάνατος*· αὐτὴ ἐχρησίμεισε διὰ νὰ σφραγίζον τὰ μαγαζία τῶν Τούρκων», ὡστε νὰ ἐξασφαλίξεται μόνον ἀπὸ αὐτὰ ἡ τροφοδοσία τῶν ἀγωνιστῶν. Φωτάκος, ὁ.π., σ. 28.

14. F. Chartreux, M. Chirio, M. Larrère, V. Lemire, E. Palieraki, *Ἐπαναστάσεις*, μετάφρ. Γ. Κουκάς, ἐκδ. Διόπτρα, Ἀθήνα 2018, σ. 79.

15. Θ. Κ. Κολοκοτρώνης, ὁ.π., σσ. 170-171. Βεβαίως, ὅπως τοὺλάχιστον περιγράφουν οἱ τότε Ἑλληνες ἱστορικοί, ἓνα αἶσθημα ἀπελπισίας διακατεῖχε καὶ τοὺς Τούρκους καὶ σὲ μίᾳ τοὺλάχιστον περίπτωσι ὑπῆρξε μίᾳ ἀντιστοιχία μὲ τὸ ἴδιο αὐτὸ ἑλληνικὸ συναῖσθημα. Ἔτσι, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωσι τῆς Τριπολιτσᾶς, οἱ ἐσώκλειστοι Τούρκοι, ἀποφασισμένοι νὰ παραδοθοῦν ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ μετὰ, «ἐφοβοῦνται ... καὶ τινες φανατικοὺς καὶ ἀπληπισμένους μεταξύ των Τούρκους ἀδιαφοροῦντας διὰ τὸν κίνδυνον τῶν πολλῶν καὶ τὸ καθ' ἑαυτοὺς ἐν ἴση μοίρᾳ λογιζομένους τὸ ζῆν ἢ θανεῖν οἰωδῆποτε τρῶπῃ ἢ θανάτῳ». Μ. Οἰκονόμου, *Ἱστορικά τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ Ἱερὸς τῶν Ἑλλήνων Ἀγών*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρῆ, Ἐν Ἀθήναις 1873, σσ.

Ἡ δυναμικὴ τῆς ἀπελπισίας ὅμως ἦταν πάντοτε διπρόσωπη. Ἀπὸ τὴν μίαν μεριά, σηματοδοτοῦσε τὴν –κάποτε ἀκατανίκητη– ροπὴ πρὸς τὸν μηδενισμό, τὴν παραίτηση, τὴν λιποταξία¹⁶ ἢ τὸ «προσκύνημα» (ράι), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀναδείκνυε τὸ προνόμιο μιᾶς ἐξαιρετικῆς ἐπίμοχθης ἀλλὰ δημιουργικῆς παρέμβασης στὴν ἱστορία, μιᾶς ρωμαλέας ἀντιστροφῆς τῶν μηδενιστικῶν, ἀποθαρρυντικῶν δεδομένων καὶ στατιστικῶν. Τὸ ἕτεροβαρὲς περιεχόμενο καὶ προτάγμα αὐτῆς τῆς διπροσωπίας διάβρωσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ζυμώθηκε μέσα της, ἔγινε ὁ καθημερινὸς της ἔγκοπος καὶ ἔμπονος σύντροφος. Ἔτσι, μαρτυρεῖται λ.χ. ὅτι στὸν Πολύγυρο τῆς Χαλκιδικῆς οἱ κάτοικοι «ὑποπεύσαντες ὅτι ἤθελον σφαγῆ, καὶ ἐν ἀπελπισίᾳ καὶ ἐξάψει εἰπόντες ὡς ἀποθάνωμεν, ἀλλὰ ἀμυνόμενοι: ὡς σφαγῶμεν, ἀφοῦ σφάξωμεν! Δράξαντες τὰ ὄπλα καὶ ὀρμήσαντες εἰς τὸ Διοικητήριον τὴν 19 Μαΐου ἐφόνευσαν τὸν Διοικητὴν καὶ τοὺς ὑπ’ αὐτὸν 18 στρατιώτας... Ἐπὶ τῇ εἰδήσει δὲ ταύτῃ μανεῖς ὁ μουτεσελίμης Ἰσοῦφ-μπέης ἀνεσκολόπισε μὲν τοὺς προαπεσταλμένους καὶ ὡς ὀμήρους κρατουμένους, τὰς δὲ κεφαλὰς ... ἐκαρτόμησε ... τὸ ἀπάνθρωπον τοῦτο συμβάν ἐξήγειρε τὸ αἴσθημα καὶ δικαίωμα τῆς ἀμύνης, καὶ ἠνάγκασεν ὅλα τὰ χωρία νὰ μιμηθῶσι τὸ τῆς Πολυγύρου παράδειγμα...»¹⁷.

47. 209· Ν. Σπηλιάδης, *Ἀπομνημονεύματα ... διὰ τὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν νέαν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Ἀθήνησιν 1851, σ. 237.

16. «Ἡ στέρησις τοιοῦτου ἀρχηγοῦ, οἷος ὁ Γ. Πλαπούτας, ἐνεποίησεν ἀθυμίαν καὶ δειλίαν εἰς τοὺς ἔτι ἀπειροπολέμους χωρικούς, καὶ πολλοὶ διὰ τοῦτο ἐλειποτάκτησαν». Μ. Οἰκονόμου, *ὁ.π.*, σ. 158. «Μεγίστη λύπη καὶ ἀθυμία» ἐπέφερε καὶ ὁ φόνος τοῦ Ἀντώνη Νικολόπουλου στοὺς στρατιώτες του, στὴ μάχη τῆς Βλαχοκερασιᾶς. Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, *Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, τόμ. Β', Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἡ Βιτώρια τοῦ Κωνστ. Καστόρχη καὶ Συντροφίας, Ἐν Ἀθήναις 1839, σ. 6. Μία ἀνάλογη κατάσταση ἀπελπισίας θὰ περιγράψει καὶ ὁ Ἄ. Φραντζῆς. Ὅταν οἱ Ἀρκάδες, λαμβάνοντας ἐπιστολὴν τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Παπαφλέσσα (23 Μαρτίου 1821) ἀπὸ τὴν Καλαμάτα ὅτι ἔρχονταν σὲ βοήθειά τους μὲ 10.000 στρατιώτες (!), ζητώντας τους παράλληλα νὰ συνενωθοῦν, ἔτσι ὥστε «ὡς λέοντες νὰ ξεσχίσουν [τοὺς Τούρκους] καὶ νὰ τοὺς στείλουν εἰς τὰ τάρταρα τοῦ Ἄδου», ὁ πρωτοσύγκελος Φραντζῆς συνειδητοποιοῦσε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ δὲν ἔγραφε τίποτε γιὰ πολεμοφόδια, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν, «διὰ τοῦτο ἦτον καὶ μεγαλητέρα ἡ ἀνοησία εἰς τοὺς πάντας». Τότε ἐκεῖνος δάγκωσε τὴ γλῶσσα του ἀπὸ ἀπελπισία, «ἀλλὰ τί ἠδύνατο νὰ κάμη; καθότι εἶχε ἀνεωχθεῖ ἡ σκηνὴ πλέον, καὶ ὤφειλε νὰ δείξῃ ἄλλην καρτερίαν, ἀκόμη καὶ μὲ τὰ ψεῦδη συννηωμένην». Ἄ. Φραντζῆς, *ὁ.π.*, τόμ. Α', σ. 370, σημ. 1.

17. Μ. Οἰκονόμου, *ὁ.π.*, σ. 185.

Ἡ ἀπελπισία αὐτὴ ἔφερε τοὺς ἀγωνιστὲς σὲ κορυφαῖο, μεθοριακὸ σημεῖο, ποὺ παραδειγματίζει τὴν ἐπαναστατικὴ διαγωγὴ τους. Δανειζόμενοι τὰ λόγια τοῦ Jacques Julliard στὸ συγκείμενο τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, θὰ ἦταν δυνατὸν ὁμοίως νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι «ὅπως βιώνεται ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς, ἡ ἐπανάσταση δὲν εἶναι ἀπλὰ ἕνας “ἰσχυρὸς χρόνος”, μία προνομιακὴ στιγμὴ τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ μία συνειδητοποίηση τῆς ἱστορίας στὸ σύνολό τῆς, παρελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος, μία “στιγμὴ αἰωνιότητας”...» ἢ, ὅπως θὰ σημειώσῃ ὁ J. Michelet, «ὁ χρόνος δὲν ὑπῆρχε πιά, ὁ χρόνος εἶχε χαθεῖ ... ὅλα ἦταν δυνατά, τὸ μέλλον εἶχε γίνῃ παρόν ... δηλαδή, χρόνος πιά δὲν ὑπῆρχε, ὑπῆρχε μία “ἀστραπὴ αἰωνιότητας”»¹⁸. Ἡ ἀπελπισία μὲ τὴ διπρόσωπη δυναμικὴ τῆς ἦταν ἡ κινητήριος δύναμη, ἱκανὴ νὰ βαραθρώσῃ ἢ νὰ ἀνορθώσῃ ὄχι μόνον τὴν ἐπαναστατικὴ συμπεριφορὰ ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη φύση, ὅταν ὑπέκειτο στὸν κάποτε ἐξωπραγματικὸ ψυχοσωματικὸ τανυσμὸ τῆς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Μάλιστα ἡ στρατιωτικὴ ἐμπειρία τοῦ Καραϊσκάκη φέρεται νὰ καταστάλαξε κάποτε στὴν ἀπόφανση ὅτι «φοβιτζιάρης τὸ ἀσκέρι ὡς πανούκλα τὸ μολεῦει· Καὶ δειλὸς ἀπληπισμένος γίνεται ἀνδρειωμένος»¹⁹, μία ἀπόφανση ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀντανακλᾷ καὶ τὴ δικὴ του προσπάθεια νὰ «πλάθει» τὶς συνειδήσεις καὶ τὰ συναισθήματα τῶν ἄτακτων στρατιωτῶν τοῦ μὲ ἀριστοτεχνικὸ, ὅπως μαρτυρεῖται, τρόπο²⁰.

Ἡ αὐτο-επιβεβαίωση

Ἡ δεύτερη ποιότητα ποὺ μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ σύνθημα «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος» ἦταν ἡ ἀτομικὴ αὐτο-επιβεβαίωση τῶν ἀγωνιστῶν ἀλλὰ καὶ ἡ συλλογικὴ αὐτο-επιβεβαίωση ὁλόκληρου ἢ ἔστω μεγάλων τμημάτων τοῦ ἐπαναστατικοῦ σώματος. Οἱ μνημῆς τῶν προηγούμενων ἀποτυχημένων ἐξεγέρσεων, ὁ συγκριτικὰ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπαναστατημένων, ἡ ἀπροθυμία τῶν

18. J. Julliard, «Ἡ πολιτικὴ», στὸ: Λὲ Γκόφ - Νορά, ὁ.π., σσ. 269-270, 280.

19. Γεωργίου Γαζῆ, *Βιογραφία τῶν ἡρώων Μάρκου Μπότσαρη καὶ Καραϊσκάκη*, Ἐν τῇ Ἐθνικῇ Τυπογραφίᾳ, Ἐν Αἰγίνῃ 1828, σ. 28.

20. Ὁ.π., σ. 21.

ὕπολοίπων νὰ συμμετάσχουν γιὰ διάφορους λόγους στὸν Ἀγῶνα, ἡ ἔλλειψη πολεμοφοδίων καὶ στρατιωτικῆς ἐκπαίδευσης, ἡ δυσκολία ἐξεύρεσης τροφῶν, ἡ πολυ-ηγεσία τῶν ἐπαναστατικῶν σωμάτων, οἱ διαμάχες τῶν ὀπλαρχηγῶν μεταξύ τους καὶ οἱ κάποτε ἀσυντόνιστες ἐνέργειές τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν τεράστιο φόβο ἀπέναντι στὴν πολυάριθμη καὶ πανίσχυρη πολεμικὴ μηχανὴ τῶν Τούρκων, τὴν ἀνηλεῆ βιαιότητα τὴν ὁποία εἶχαν γνωρίσει πολὺ καλὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, καθιστοῦσαν τὸ ἐν γένει ἐπαναστατικὸ ἐγχείρημα, στατιστικὰ τοῦλάχιστον, ἐξαιρετικὰ ἐπισφαλές. Ἡ ἀπελπισμένη ἀπόφαση νὰ ἐπιχειρήσουν μὲ κάθε τίμημα τὴ διάλυση τοῦ μείγματος αὐτῶν τῶν παγιωμένων ἀδυναμιῶν, κυρίως μετὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπιτυχίες στὸ Βαλτέτσι καὶ τὰ Δολιανά, προσέφερε στοὺς ἀγωνιστές, πέρα ἀπὸ τὰ πολυπλόθθα λάφυρα, μία ἀνεκτίμητη ποιότητα, τῆς ὁποίας τὴ δυνατότητα ἐμφάνισης, ὅπως πιθανολογοῦμε, πολλοὶ ἀγνοοῦσαν ἢ ἀπωθοῦσαν μέχρι τότε. Πρόκειται γιὰ τὴν ποιότητα τῆς αὐτο-επιβεβαίωσης, διότι γιὰ πρώτη φορά «εἰς τὴν ἀξιομνημόνευτον ταύτην μάχην ἡ ἐλευθερία ἐμειδιάσεν εἰς τοὺς Ἑλληνας...»²¹. Ὅπως θὰ γράφει καὶ ὁ Φωτάκος, τότε: «ἔλαβαν οἱ Ἑλληνας τόλμην μεγάλην νὰ μὴ φοβοῦνται πλέον τοὺς Τούρκους, καὶ ἄρχισαν νὰ ἐρωτοῦν ποῦ εἶναι οἱ Τοῦρκοι, ὅχι σὰν πρῶτα ὅπου ἔλεγαν ἔρχονται οἱ Τοῦρκοι καὶ ἔφευγαν»²². Αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς αὐτο-εκτίμησης τοὺς ὀδηγοῦσε μάλιστα σὲ ἓνα εἶδος αἰφνίδιας ἔκστασης, τόσο ἐκπληκτικῆς καὶ δυναμικῆς, ὥστε εἶχε ὡς ἄμεσο ἀποτέλεσμα τὴν ὀπωσδήποτε ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ Ἀγῶνα ἀπειθαρχία: «Ἐλειπεν ὁμως ἀπὸ τὸ στρατόπεδον αὐτὸ ἡ πειθαρχία, διότι ὅλοι οἱ χωρικοὶ ὅσοι ἐμαζώχθησαν δὲν εἶχαν πλέον τὸν Τοῦρκον τὸν ἀφέντη τους εἰς τὸ κεφάλι τους. Ἡ ἔξαφνη αὐτὴ μεταβολὴ ἔκαμε τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἀπλοῦς περισσότερον μωροθάμαχτους, τοὺς ἐφαίνετο ὅτι ἦτο παράξενον καὶ ἀπίστευτον νὰ πάρουν ἀπὸ τοὺς ἀφεντάδες των τὰ ἄρματα καὶ τὴν δόξαν»²³.

21. Ν. Σπηλιάδης, ὁ.π., σ. 136.

22. Φωτάκος, ὁ.π., σσ. 76-77.

23. Ὁ.π., σ. 29. Ἐπίσης, θὰ ἀναφέρει ὅτι τὶς πρῶτες μέρες τῆς Ἐπανάστασης, στίς ὁποῖες οἱ καπεταναῖοι προσπαθοῦσαν νὰ μάθουν στοὺς στρατιῶτες τους «τί θὰ εἶπῃ ἐπανάστασις», εἶχαν τέτοια ἀδημονία καὶ «δὲν ἠμπόρεσαν νὰ συμφωνήσουν καὶ οὔτε ἐπήγαιναν οὔτε ἐκάθηντο, διότι ἐκαρτεροῦσαν νὰ ἰδοῦν τοὺς Τούρκους, ὅπου θὰ προσκυνήσουν καὶ ἦτο δι' αὐτοὺς τοῦτο μεγάλο θαῦμα...». Ὁ.π., σσ. 29, 28.

Ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἀνέλπιστη μέθη μιᾶς ἐμπειρίας ἄγνωστης στοὺς πολλούς, συνήθως ἀπόλεμους μέχρι τότε, ποὺ ἀνέτρεπε τὴν καταναγκαστικὴ βεβαιότητα αἰώνων, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἀνίκητοι καὶ κάθε ἀπόπειρα σύγκρουσης μαζί τους ἦταν ἐκ τῶν προτέρων καταδικασμένη²⁴. Συχνὰ οἱ ἐπαναστατικὲς προετοιμασίες ἐνεργοῦνταν λοιπὸν «μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀγίου», ἀφοῦ προηγουμένως «ποιήσαντες τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ, ἐπεκαλέσθησαν τὴν θείαν βοήθειαν μετ' ἐλπίδος καὶ ἐνθουσιασμοῦ, καὶ μετὰ πεποιθήσεως, ὅτι τοιοῦτο ἦτο τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ»²⁵. Γιὰ νὰ φανοῦν ὁμως οἱ διαφορετικὲς κατευθύνσεις ποὺ μποροῦσε νὰ πάρει μία τέτοια ὑπερβολή, ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀντιπαραθέσουμε τὴ μέθη τῶν πρώτων αὐτῶν ἐμπειριῶν τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 μὲ τὴ μέθη κάποιων ἄλλων ἐξεγερμένων πολλὰ χρόνια πρὶν, στὰ Γιάννενα τοῦ 1611, ὅπως περιγράφεται ἐκτενῶς ἀπὸ τὴν πένα τοῦ Μαξίμου τοῦ Πελοποννήσιου στὸν *λίβελό του ἐναντίον τοῦ Διονυσίου τοῦ Φιλοσόφου* καὶ τῶν ἀκολούθων του σὲ ἐκείνη τὴν τραγικὰ ἀποτυχημένη ἐξέγερση:

«Καί μοι θαυμάζειν ἔπεισι, πῶς οὐκ ἐλογίσαντο, ἢ κατὰ νοῦν ἔθεντο, οἱ τοιοῦτόν τι βουλευσάμενοι, ὡς ἀδυνάτων ἐρώσιν εἰ γὰρ ἔχοντες ἀπώλεσαν ταύτην, μὴ δυνηθέντες τοὺς νῦν κρατοῦντας, καὶ ταῦτα ὀλίγους ὄντας, νικῆσαι, ἢ αὐτοὺς ἀπώσασθαι, πῶς νῦν ὀλίγοι ὄντες, καὶ ὄπλων ἀμοιροῦντες, καὶ τῆς ἄλλης ὁμοῦ παρασκευῆς, τοὺς πάντας σχεδὸν ἀριθμοὺς ὑπερακοντίζοντας, καὶ δύναμιν ὅτι πλείστην ἔχοντας, καὶ πῦρ οἶον πνεόντας, νικῆσαι δεῖν ᾤθησαν οἱ ἄφρονες; Ποίοις ὄπλοις, ποῖα δύναμι, τίνι πλήθει, τίσι καλοῖς συμβούλοις, ὧν ἄνευ οὐδὲν γενέσθαι τῶν δεόντων οἶόν τε, θαρρόντες τοιοῦτόν τι διενοήσασθε, ὧ ἀνόητοι; Οὐχ ὁρᾶτε ὡς πάντες τῶν κρατούντων

24. Μία ἄλλη μέθη θὰ περιγράψει καὶ πάλι ὁ Φωτάκος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς, ἀνατριχιάζοντας ἀπὸ «τὸ λιάνισμα καὶ τὸ τρίξιμο τῶν κοκκάλων» τῶν ἡττημένων, προσπάθησε νὰ ἐναντιωθεῖ, ἀλλὰ ἀναγκάστηκε φοβισμένος νὰ σιωπήσει «μὴ μοῦ δώσουν καὶ ἐμένα καμμία· τόση ἦτον ἡ μέθη των διὰ νὰ σκοτώνουν Τούρκους!». Ὁ.π., σ. 125.

25. Μ. Οικονόμου, ὁ.π., σ. 165. Ὁ Φραντζῆς ἐπίσης θὰ σημειώσει ὅτι «αἱ μωρολογίαι» τοῦ Παπαφλέσσα «ἐκίνησαν εἰς ἐνθουσιασμόν τοὺς πάντας ... καὶ ... ἐφάνησαν ὅλαι αὐταὶ αἱ μωρολογίαι ὠφέλιμοι, καθότι ἂν οἱ Ἕλληνες δὲν ἤθελαν φθάσει εἰς τοιοῦτον ἐνθουσιασμόν, ὡς καταβεβαρυμένοι καὶ τετυφλωμένοι ὄντες ἀπὸ τὰς Ὀθωμανικὰς τυραννίας ... ἀναμφιβόλως οἱ Ἕλληνες ἀπετύγχανον διὰ πάντα...». Ἁ. Φραντζῆς, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 326.

ὕποκύπτουσι τῷ τυράννῳ τουτωί, δεδοικότες αὐτὸν ἐς τὰ μάλιστα, καὶ ταῦτα δύνανται ἔχοντες πολλὴν εἰς τὸ περιγενέσθαι τούτου, μόνον εἰ βουληθεῖεν; Τί δῆτ' οὐχί, ὅπερ ὑμῖν οὕτως ἀνοήτως πέπρακται, ποιούσιν; Οὐχ ὄπλων εὐποροῦσιν; Παντὸς μᾶλλον. Οὐ στρατιωτῶν; Οὐ πλούτου; Οὐ πλοίων; Οὐκ ἂν ἔχοι τις τοῦτ' εἰπεῖν. Τί δαί, συμβούλων ἀποροῦσιν ἀγαθῶν; Καὶ ποῖος αὐτῶν οὐκ ἀγαθὸς σύμβουλος, ἢ τῇ σοφίᾳ οὐ κεκόσμηται; ... Ράβδοις ποιμαντικαῖς, καὶ γεωργικαῖς βούπληξιν, ὧ οὗτοι, εἰς τὸ τοὺς ἐχθροὺς καταγωνίσασθαι, πῦρ οἶον ἀποπνέοντας, καὶ ὄπλοις ἰσχυροῖς καθωπλισμένους ἄοπλοι, καὶ ἄνιπποι ἐφ' ἵππους, καὶ θώραξι περιπεφραγμένους γυμνοί, καὶ τέχνην πολεμικὴν ἠσκημένους, οὐδ' ὄναρ τὸ πολεμεῖν ἰδόντες, ἐξέρχονται; [ΓΩ!] τῆς ἀβελτηρίας, τῆς παραπληξίας, τῆς μεγίστης μανίας!... Μεθύοντες ἀν[θρώποι] καὶ ἄοπλοι τὸ παράπαν εἰς τὸ πολεμεῖν ἢ κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἐπέρχονται; ... Οὐ γὰρ ἀνθρώποι γεωργοὶ τε καὶ ποιμένες, βάνουσοί τε καὶ δυστυχεῖς καὶ οὐδεμίαν πείραν πραγμάτων ἔχοντες τοιαύτας πράξεις δύνανται κατορθοῦν»²⁶.

Ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν δύο αὐτῶν χρονικῶν ἀπομακρυσμένων, μεθυουσῶν ἐπαναστατικῶν διαδικασιῶν εἶναι ἴσως ἰκανὴ νὰ ὑποδείξει τὴν ἐκκρεμότητα καὶ τὸ πάντοτε ριψοκίνδυνο στοιχεῖο τῶν ἐξεγέρσεων, αὐτὴν τὴν ἀβεβαιότητα ποὺ ἐπιβαίνει διαρκῶς τῶν παράτολμων ἐγχειρημάτων²⁷. Στὴν περίπτωσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, σὲ

26. Δ. Μ. Σάρρος, «Μαξίμου ἱερομονάχου τοῦ Πελοποννησίου, Λόγος στηλιτευτικὸς κατὰ Διονυσίου τοῦ ἐπικληθέντος Συλλοσόφου καὶ τῶν συναποστησάντων αὐτῷ εἰς Ἰωάννινα ἐν ἔτει 1611, μετὰ σχετικῆς Εἰσαγωγῆς», *Ἑπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 3 (1928), σσ. 194-195, 198. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεία τοῦ ἴδιου ἔργου, τὸ ὁποῖο μάλιστα λέγεται ὅτι κυκλοφόρησε εὐρέως τότε, ὁ Μάξιμος, θεωρούμενος ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς ὡς «τουρκόφιλος», δὲν διστάζει νὰ ἀποκαλέσει τοὺς Ὀθωμανοὺς «τυράννους», γεγονός ποὺ ὑπονομεύει τὴν ἀπόλυτην προσηγορίαν ποὺ τοῦ ἀποδόθηκε.

27. Αὐτὴ ἡ κραυγαλέα ἀμφισβησία τῶν ἐνεργειῶν θὰ φανεῖ χαρακτηριστικὰ στὴ γνωστὴ μετεπαναστατικὴ ὑπενθύμηση τοῦ Κολοκοτρώνη ὅτι «ὁ κόσμος μᾶς ἔλεγε τρελλοὺς ἡμεῖς ἂν δὲν εἴμεθα τρελλοί, δὲν ἐκάναμεν τὴν ἐπανάστασιν ... τώρα ὅπου ἐνίκησαμεν, ὅπου ἐτελειώσαμεν μὲ καλὸ τὸν πόλεμόν μας μακαρίζομεθα, ἐπαινούμεθα: ἂν δὲν εὐτυχούσαμεν ἠθέλαμεν τρώγει κατάραις, ἀναθέματα». Καὶ θὰ συνεχίσει, φέρνοντας τὸ ζωντανὸ παράδειγμα ἐνός καραβιοῦ ποὺ ξεμακραίνει μέσα στὴ φουρτούνα ἀπὸ τὸ λιμάνι, ὅπου βρίσκονταν ἀγκυροβολημένα ἄλλα 50 ἢ 60 καράβια. Ὅταν λοιπὸν «πηγαίνει, πουλεῖ, κερδίζει, γυρίζει ὀπίσω σῶον», τότε οἱ ὑπόλοιποι ναυτικοὶ τὸ ἐπαινοῦν κατακρίνοντας τοὺς δικούς τους καπετάνιους ὡς «ἀνάξιους». Ἀλλὰ ἂν τὸ καράβι ἐκεῖνο «δὲν εὐδοκίμοῦσε» καὶ χανόταν, τότε ὅλοι θὰ κατηγοροῦσαν τὸν

αὐτὴ τὴ μέθη ὅμως καὶ τὴν ἀποκοτιά, σὲ αὐτὴ τὴν τραχύτατη σπουδὴ κατέναντι τοῦ συμβατικοῦ ρεαλισμοῦ, μαθήτευσε καὶ ἐνισχύθηκε σιγά-σιγὰ τὸ αἶσθημα τῆς ὑπερηφάνειας ἐνὸς κατατρεγμένου ἔθνους, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἦταν ἓνα αἶσθημα διαφοροποίησης ἀπὸ τοὺς κυριάρχους τους: εἴμαστε καλύτεροι καὶ μπορούμε νὰ σᾶς κατατροπώσουμε... Αὐτὴ ἢ αὐτο-επιβεβαίωση θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ἐκληφθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ὡς προγονο-κλαστικὴ. Ἡ διαφοροποίηση ἐκδηλωνόταν ὄχι μόνο ἀπέναντι τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι τῶν ἴδιων τῶν προγόνων τους, τῶν κοντινῶν καὶ τῶν μακρινῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, διότι οἱ τελευταῖοι, παρὰ τὶς πολλὰς κατὰ καιροὺς αἱματόβρεχτες ἐξεγέρσεις τους, δὲν εἶχαν κατορθώσει νὰ ἀποτινάξουν τὸν ζυγὸ, ὅπως ἀχνοφαινόταν ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ τὸ πράξουν οἱ συγκεκριμένοι ἀπόγονοί τους, «πολλῶν κάρωνες» αὐτῶν.

Ἐπιπλέον, ἡ ποιότητα αὐτὴ συναρτᾶτο μὲ τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποία ἤθελαν οἱ ἴδιοι οἱ ἐπαναστάτες νὰ ἀποκομίζουν οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ τους κίνημα. Ὅπως καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἔτσι καὶ κατὰ τὴ διάρκειά της ἦταν κοινὴ ἢ ἐπιθυμία κυρίως τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας, ὀπλαρχηγῶν, πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, νὰ ἐπιζητοῦν, γιὰ συμβολικοὺς καὶ πραγματικοὺς λόγους, τὴν εὐνοια τῆς Εὐρώπης. Χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ ἀντίδραση τοῦ Κολοκοτρώνη. Ὅταν ἔφθασε στὴν Πελοπόννησο ὁ Δημ. Ὑψηλάντης γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν ἀρχηγία καὶ οἱ πρόκριτοι ἀντιδροῦσαν, δημιουργήθηκε κάποια στιγμή «ὀχλαγωγία διὰ νὰ σκοτώσουν τοὺς προύχοντας ὅπου δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀφήσουν ἐλευθέραν τὴν διοίκησιν, ὡς ἠθελεν ὁ Ὑψηλάντης». Τότε ὁ Κολοκοτρώνης «ἐβγήκε καὶ τοὺς καθυσύχασε διὰ τῆς δημηγορίας του». «Ἀφοῦ ἔγεινε πρῶτα σύντροφός των» τοὺς διαβεβαίωσε ἀρχικὰ ὅτι «καὶ αὐτὸς ἐπιθυμεῖ τὸν σκοτωμὸν τῶν ἀρχόντων». Ἀλλὰ τοὺς κάλεσε νὰ τὸν βεβαιώσουν «τί θὰ πῆ ὁ κόσμος καὶ οἱ λοιποὶ χριστιανοὶ καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς Εὐρώπης; θὰ τὸ ἐπαιέσουν ἢ θέλουν τὸ κατηγορήσει; θὰ εἰποῦν ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἐπαναστάτησαν νὰ σκοτώσουν τοὺς Τούρκους τοὺς τυράννους των, ἀλλὰ σκοτώνονται οἱ ἴδιοι μεταξὺ τους καὶ σκοτώνουν τοὺς προκρίτους των καὶ δὲν εἶναι ἄξιοι ἐλευθερίας»²⁸.

καπετάνιο του ὡς «παλιάνθρωπον», πού «ἐπῆρε τὸν κόσμο εἰς τὸν λαϊμὸ του»... Θ. Κ. Κολοκοτρώνης, ὁ.π., σσ. 190-191.

28. Φωτάκος, ὁ.π., σ. 85· Μ. Οἰκονόμου, ὁ.π., σσ. 192-198. Αὐτὴ ἢ συμπεριφορὰ τοῦ

Ἡ ἀπαξίωση/ἀπανθρωποποίηση τῶν Τούρκων καὶ τῶν τουρκοφίλων

Εἶναι γεγονός ὅτι τὸ σύνθημα «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος» προβλήθηκε γιὰ νὰ σηματοδοτήσει τὴ ριζοσπαστικὴ ρήξη τῶν καταναγκαστικῶν καὶ ἀκούσιων προεπαναστατικῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στὴ μουσουλμανικὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ κοινότητα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἐν γένει ἐπαναστατικῆς διαδικασίας²⁹. Ἡ προεπαναστατικὴ περίοδος

Κολοκοτρώνη ἀπέναντι στοὺς προκρίτους πρέπει νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει καὶ πάλι ὁ Φωτάκος ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς ὁ νεαρὸς ὑπασπιστὴς ἐκμυστηρεύτηκε στὸν ἀρχηγό του τὴν ἀντίδραση ποὺ ἐκδήλωσε ἐναντίον του ὁ Δημ. Δελιγιάννης. Ἐκεῖνος τότε ἀπάντησε: «Καμόσου ὅτι δὲν μοῦ εἶπες τίποτε· τώρα ὅπου ὁ Ἅγιος Θεὸς ἠθέλησε καὶ μᾶς ἐδυνάμωσε καὶ ἐπήραμεν τὴν Τριπολιτσάν, ἂς λέγουν ὅ,τι θέλουν. Ἔχουν δίκαιον παιδί μου· διότι βλέπουν τούτους σκοτωμένους (καὶ ἔδειξε τὰ Τουρκικὰ πτώματα), μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν μαζί τὴν ἐξουσίαν τώρα τὴν ἐπῆρε τὸ ἔθνος. Ἄν ἐγελάσθησαν καὶ ἔκαμαν τὴν ἐπανάστασιν, ἤλπιζαν νὰ κληρονομήσουν τοὺς Τούρκους καὶ νὰ γείνουν αὐτοὶ εἰς τὸν τόπον τους, ἀλλ' ἄργα τὸ ἐσυλλογίσθησαν». Φωτάκος, *ὁ.π.*, σ. 132. Ἔτσι, παρὰ τὴ διαβεβαίωση τοῦ ἴδιου τοῦ Κολοκοτρώνη ἀργότερα ὅτι «ἡ ἐπανάστασις ἡ ἐδικὴ μας δὲν ὁμοιάζει μὲ καμμιάν ἀπ' ὅσας γίνονται τὴν σήμερον εἰς τὴν Εὐρώπην. Τῆς Εὐρώπης αἱ ἐπαναστάσεις ἐναντίον τῶν διοικήσεων των εἶναι ἐμφύλιος πόλεμος· ὁ ἐδικὸς μας πόλεμος ἦτον ὁ πλέον δίκαιος ἦτον ἔθνος μὲ ἄλλο ἔθνος...», διαβεβαίωση ἄκρως ἀπαραίτητη γιὰ νὰ φυλάξει ἡ Ἐπανάστασις τὰ νῶτα της ἀπὸ τὴν ἐπίφοβη εὐρωπαϊκὴ ἀντίδραση στὸν ἰακωβινισμό, εἶναι γεγονός ὅτι ὄχι μόνον ὁ ἐθνικός, ἀλλὰ καὶ ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας τῆς Ἐπανάστασης προβάλλεται συχνά, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, μέσα στὶς ἀφηγήσεις τῶν πρωταγωνιστῶν της. Θ. Κ. Κολοκοτρώνης, *ὁ.π.*, σ. 190. Χαρακτηριστικὴ αὐτῆς τῆς στάσης τῶν ἐπαναστατῶν ἀπέναντι στὶς προεπαναστατικὲς ἐξουσίες εἶναι ἡ σκληρὴ ἀπάντησις ποὺ ἔδωσαν στοὺς οἰκτρὰ φυλακισμένους στὴν Τριπολιτσά ἀρχιερεῖς καὶ προκρίτους, οἱ ὁποῖοι μὲ ἐπιστολὴ ποὺ τοὺς ἀνάγκασαν οἱ Τούρκοι νὰ ὑπογράψουν («ἦν ἐν τῇ ἀτονίᾳ των πᾶν αἴσθημα ἀγανακτῆσεως πνίγοντες ὑπέγραψαν»), τοὺς προέτρεψαν νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ ὑποταχθοῦν καὶ πάλι στὸν Σουλτάνο: «Σεῖς πάντοτε εὐχαριστήμενοι ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν καὶ πάντοτε μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὰς θελήσεις αὐτῆς βαδίζοντες, τὴν ὑπερασπίζετε καὶ τώρα· διὸ καὶ ἐπαξίως σᾶς ἀντήμειψαν εἰς τὴν εἰρκτὴν μὲ ἐξαμήνους βασάνους...». Μ. Οἰκονόμου, *ὁ.π.*, σ. 211· Ν. Σπηλιόδης, *ὁ.π.*, σ. 240. Βεβαίως, ὁ Φραντζῆς δίνει μίαν διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα αὐτῆς τῆς σκληρότητας. Ἰσχυρίζεται ὅτι ἀπάντησαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν γιὰ νὰ ἐξαπατήσουν καὶ πάλι τοὺς Ὀθωμανοὺς ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρόκριτοι δὲν γνώριζαν τίποτε γιὰ τὴν ἐπανάστασι. Ἄ. Φραντζῆς, *ὁ.π.*, τόμ. Β', σ. 54.

29. Ὅπως συμβαίνει πάντοτε, κάποιοι χρησιμοποίησαν αὐτὸ τὸ σύνθημα χωρὶς νὰ ἀναλάβουν τὸ τεράστιο βᾶρος του, προκαλώντας τὸν Φραντζῆ νὰ μεμφθεῖ ὄσους «διέτριβον εἰς τὴν Εὐρώπην ἐν ἀσφαλείᾳ καὶ ἔγραφον ὡς ἐκ τρίποδος “ἢ νὰ ἐλευθερωθῶμεν ἢ

θεωρήθηκε अपαρέγγλιτα ως ένα «Ancien Régime», κάθε είδους παλινόρθωση του οποίου έπρεπε με κάθε θυσία να αποτραπεί. Η κατεπείγουσα και απόλυτη απαξίωση των έχθρων και των κατά καιρούς συνεργών τους, Όθωμανών, Έβραίων ή τουρκοφρόνων Έλλήνων, από τους έξεγερμένους διακηρύχθηκε από τα επαναστατικά κείμενα ως όρος *sine qua non* της επίτυχίας της Έπανάστασης. Ο Ίω. Φιλήμων θα μαρτυρήσει ότι «ό πόλεμος είχε χαρακτηρη γενικόν εν όλη τη τουρκική επικρατεία, όπου κατώκουν Έλληνες και εν γενεί όρθόδοξοι. Ός δέ οί Έλληνες κατεδίκων πάντα Τουρκον παντός τόπου ως κοινόν έχθρόν, ούτω και οί Τουρκοι έθεώρουν πάντα Έλληνα όρθόδοξον παντός τόπου ως επαναστάτην πνεύματι, καιτοι μη επαναστάτην πράγματι»³⁰. Η διαφοροποίηση του Φιλήμονα σε «επαναστάτην πνεύματι» και «μη επαναστάτην πράγματι» υποδεικνύει χαρακτηριστικά μία πρωτογενή άβειβαιότητα που έγκαθιδρύθηκε πάνω στο επαναστατικό έγχειρημα και διατηρήθηκε, υπό προϋποθέσεις, μέχρι σχεδόν το τέλος του, όπως φαίνεται και από τον απελπισμένο άγωνα του Κολοκοτρώνη εναντίον του Νενέκου και των συντρόφων του, που κατέληξε στη δολοφονία του τελευταίου³¹.

Έτσι, η απαξίωση/άπανθρωποποίηση των Τούρκων και των τουρκοφίλων αποτελεί, κατά την υπόθεσή μας, την τρίτη ποιότητα που αναδύεται μέσα από το επαναστατικό αυτό σύνθημα, μία ποιότητα που, όπως ακριβώς και οί προηγούμενες, αναπτύχθηκε μέσω μιās έντονης μυθοπλαστικής διαδικασίας³². Στο σημείο αυτό χρειάζεται

να χαθήτε»», σε αντίθεση με «τους άληθώς παθόντας και κινδυνεύσαντας... [τους] βαστάσαντες τον καύσωνα της ήμέρας και τον παγετόν της νυκτός εντός τε και έκτός του κράτους...», οί όποιοι μετεπαναστατικά είχαν παραγκωνισθεί από το βαυαρικό καθεστώς. Α. Φραντζής, *ό.π.*, τόμ. Β', *ό.π.*, σ. 534.

30. Ίω. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περι της Έλληνικής Έπανάστασεως*, τόμ. Γ', Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενᾶ, Αθήνα 1860, σ. 243.

31. Τ. Α. Σταματόπουλος, *Οί τουρκοπροσκυνημένοι και ό Κολοκοτρώνης*, έκδ. Κάλβος, Αθήνα 1974, σσ. 46-73.

32. Ο Paolo Rossi, τονίζοντας αυτήν την άμφίπλευρη διάσταση των επαναστάσεων εν γενεί, θα σημειώσει ότι: «οί επαναστάσεις έχουν ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό: όχι μόνο στρέφονται προς το μέλλον και δίνουν ζωή σε κάτι το πρωτόφαντο, αλλά κατασκευάζουν και ένα φανταστικό παρελθόν, το όποιο συνήθως και σε γενικές γραμμές προσλαμβάνει άρνητικά χαρακτηριστικά», προσθέτοντας ως παράδειγμα ότι «σήμερα γνωρίζουμε πολύ καλά ότι ό μύθος του Μεσαίωνα, ως μιās εποχής

νά τονισθεί ότι, αντίθετα από ό,τι συνήθως προβάλλεται υπό την επήρεια ενός άκαμπτου, έτεροχρονισμένου θετικισμού, ιδεολογικά πάντοτε προκατειλημμένου, ή μυθοποίηση αυτή πρέπει να διασταλεί από την απάτη και τὸ ψεῦδος, έννοιες οί όποιες έχουν μία τελεσίδικα άρνητική σημασία (άκόμη και άν κάποιες φορές ή ίδια ή μυθοποίηση την ένισχύει)³³. Διότι είναι γεγονός ότι σέ όλες τις περιστάσεις τής ζωής του «ό κάθε άνθρωπος μυθολογεί άπ' όλους τούς πόρους τοῦ σώματος και τής ψυχής του ... [άπ' όπου] ό μύθος έκρέει σαν ιδρώτας»³⁴. Ειδικά στις συνθήκες τής άκραίας διακινδύνευσης ένός πολέμου ή μιās επανάστασης, ή μυθοπλασία είναι αυτή που μπορεί να

βαρβαρότητας, ήταν άκριβώς ένας μύθος κατασκευασμένος από την κουλτούρα τών ούμανιστών και από τούς πατέρες θεμελιωτές τής νεωτερικότητας». P. Rossi, *Η γένεση τής σύγχρονης επιστήμης στην Εύρώπη*, μετάφρ. Π. Τσιαμουριάς, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 22-23.

33. Παρά τὸ γεγονός ότι απέφεραν και άρνητικά άποτελέσματα, ή διασπορά τών φημών και ή ψευδολογία είχαν μία ιδιαίχουσα θετική συνεισφορά στην έπιτυχή επαναστατική διαδικασία. Έτσι ό Φωτάκος θα σημειώσει ότι: «ήτον γενικόν τοῦ να γράφουν ψεύματα ... αυτό τὸ έπινόημα ήτον σταλμένο από τόν θεόν». Φωτάκος, *ό.π.*, σ. 56. Σέ άλλη άναφορά του επίσης θα τονίσει ότι: «ό Αρχιμανδρίτης [ό Παπαφλέσσα] ... έδειξε πολὺ πνεῦμα και έκτακτον δραστηριότητα, και κατ' αρχάς είχε τόν πειθὸ εἰς τὰς όμιλίαις του, ώστε έπίστευε πολλάκις και ό ίδιος την απάτην ως πράγμα». Φώτιος Χρυσανθόπουλος, *Βίος τοῦ παπα Φλέσα*. Συγγραφείς μεν υπό Φωτάκου έκδοθείς δέ υπό Σ. Καλκάνδη, Τύποις Νομιμότητος, Έν Αθήναις 1868, σ. 35. Τέλος, ό Οικονόμου θα σημειώσει χαρακτηριστικά: «Αί άστραπηδόν πανταχόθεν πανταχού τής Ελλάδος άληθείς και εύφημοι αλλά και ψευδεις ειδήσεις εστιν ότε, ή έξοχομείνα ειδήσεις από 25 Μαρτίου έως 25 Μαΐου [1821] ήτοι δύο μήνας διαδιδόμεναι άνέφλεγον βαθμηδόν και ένεθάρρυνον ή κατήσχυνον τούς μηκέτι μετασχόντας τοῦ άγώνος Έλλήνας». Μ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 225.

34. Α. Σμυρναίος, *Η Ιστορία ως έπιπτώχωση*, *ό.π.*, σ. 184. Ένισχύοντας αυτό τὸ διασταλτικό πλαίσιο, ό Claude Levi-Strauss θα περιγράψει ως στόχο τής έρευνάς του «τὸ να δείξει όχι ότι οί άνθρωποι σκέπτονται με μύθους, αλλά πώς οί μύθοι λειτουργοῦν στὰ μυαλά τών ανθρώπων, χωρίς εκείνοι να τὸ ξέρουν», ό L. Wittgenstein θα μάς υπενθυμίσει ότι, έτσι κι άλλως, «μία όλόκληρη μυθολογία είναι έγκατεστημένη στη γλώσσα μας», ένω ό R. Koselleck θα τονίσει ότι ή ίδια «ή ιστορία ως επιστήμη ζει με μεταφορικές έκφράσεις. Αυτή είναι ή ανθρωπολογική μας προϋπόθεση...», ένω ό κίνδυνος είναι «ή έμπειρική μας έρευνα να δεχθεί με άφέλεια τες μεταφορές όπως φτάνουν σέ μάς». Cl. Levi-Strauss, *The Raw and the Cooked*, trans. J. Weightman and D. Weightman, Harper and Row, New York 1970, σ. 14· J. Mali, *Mythistory: The Making of a Modern Historiography*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2003, σ. 22· R. Koselleck, *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*, trans. T. S. Presner and Others, Stanford University Press, Stanford, California 2002, σ. 7.

θεμελιώσει την ίδια την επιβίωση αλλά και την εξέλιξη ενός ανθρώπου ή ενός λαού, διότι του δημιουργεί φρόνημα, αυτοπεποίθηση, θάρρος και αποφασιστικότητα και τον κάνει να παραβλέπει τις αποθαρρυντικές, ρεαλιστικές στατιστικές που προοιωνίζονται βάσιμα την ήττα του, ενώ επιπλέον είναι δυνατόν να κινητοποιήσει ευκολότερα ομάδες ανθρώπων προς έναν συγκεκριμένο σκοπό.

Προϊόν λοιπόν μιας μακροχρόνιας βαναυσότητας από μέρος των Όθωμανών, η απαξίωση των τελευταίων ενισχύθηκε από τα ένθουσιώδη κηρύγματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού³⁵, για να βρει κάποτε έμπρακτη διέξοδο στην άσκηση μιας ανελέητης βίας απέναντι στους μουσουλμάνους στρατιώτες, αίχμαλώτους και αμάχους. Η προσταγή «Μή μείνει Τούρκος στο Μοριά, μηδὲ στὸν κόσμον ὅλο» φαίνεται πώς προσδιόρισε, ως έναν όμως βαθμό, τις επιλογές των επαναστατών, αλλά είναι γεγονός πώς δεν ήταν πάντοτε προς την κατεύθυνση των σφαγών, όπως συνήθως έρμηνεύεται. Σε διάφορες περιστάσεις οί όπλαρχηγοί προέτρεπαν τους έγκλειστους στα κάστρα Τούρκους να κάνουν μαζί τους συμφωνία («τρατάτο») και να παραδοθούν οικειοθελώς (τονίζοντάς τους μάλιστα και την ευθύνη που θα είχαν απέναντι στον θεό τους, αν δεν υπάκουαν³⁶), με την υπόσχεση να τους μεταφέρουν, με ξένα καράβια, ασφαλείς στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, όπως λ.χ. στη Σμύρνη και είναι γεγονός ότι αυτό κάποτε πραγματοποιήθηκε, προκαλώντας όμως φοβερὰ αντίποινα στους εκεί αμάχους Έλληνες. Κι όταν οί έγκλειστοι Τούρκοι άρνούσαν τις ελληνικές προτάσεις εκκένωσης ή καθυστερούσαν να πάρουν την απόφαση γι' αυτήν, αυτό όφειλόταν ή στην άναμονή μιας μεγάλης τουρκικής στρατιάς, ή όποια

35. Παρά τις κάποτε πολιτικο-διπλωματικές άναιρέσεις τους, είναι χαρακτηριστικοί οί λόγοι του Ά. Κοραή στο *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*: «Έθνος τρισβάρβαρον, έθνος μιαρόν, έθνος διαφόρου γλώσσης και διαφόρου θρησκείας, εις όλίγα λόγια, έθνος τουρκικόν, έπεσε, τέκνα μου, επάνω εις έμέ την δυστυχεστάτην μητέρα σας, την Ελλάδα, ως ένας σφοδρός άνεμοστρόβιλος...». Την ίδια στάση κρατούσε και στο *Άσμα Πολεμιστήριον*: «Φίλοι μου συμπατριώται, δοῦλοι νά 'μεθα ως πότε των άχρείων Μουσουλμάνων, τής Ελλάδος των τυράννων; Έκδικήσεως ή ώρα, έφθασεν ω φίλοι, τώρα». *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Έκ τής ελληνικής τυπογραφίας Άτρομήτου του Μαραθωνίου, Έν Άλεξανδρεία 1801, σ. 10, και *Άσμα Πολεμιστήριον των έν Αίγυπτω περι έλευθερίας μαχομένων Γραικών*, [Παρίσι 1800], άνατ. Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών/Ε.Ι.Ε. 1983, σ. 1.

36. Ίω. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 96.

ἤλπιζαν ὅτι θὰ τοὺς ἀπελευθέρωνε, ἢ ἐπειδὴ φοβοῦνταν (κυρίως οἱ ἀρχηγοὶ τους) τὴν ἀνελέητη τιμωρία τοῦ Σουλτάνου γιὰ τὴν ἐκούσια παράδοσή τους, ἐφ' ὅσον ἔτσι καταστρεφόταν τὸ ὀθωμανικὸ γόητρο³⁷. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οὔτε ἡ δολοφονία τῶν αἰχμαλώτων ἦταν πάντοτε δεδομένη, διότι συχνὰ αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνταν σὲ διάφορες ἐργασίες, στρατιωτικὲς ἢ μὴ, ἢ ἀνταλλάσσονταν μὲ Ἑλλήνες αἰχμαλώτους³⁸.

Ἀλλὰ ὅλες αὐτὲς οἱ εἰρηνικὲς ἐπενέργειες τοῦ σφοδροῦ ἀντι-οθωμανικοῦ προστάγματος δὲν μποροῦν νὰ ἀποσιωπήσουν καὶ τὴν παράλληλη, σκληρὴ πραγματικότητα τοῦ ἐλληνικοῦ ρεβαντισμοῦ ἐνὸς ρεβαντισμοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀκολουθώντας τὴν παραπάνω προσταγή, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ὡς «γενοκτονία τῶν ὑποτελῶν» (*subaltern genocide*)³⁹ ἢ «γενοκτονία ἐκ τῶν κάτω» (*genocide from below*), ἢ χρῆση δηλαδὴ γενοκτονικῶν πρακτικῶν ἀπὸ τοὺς καταπιεσμένους ἐναντίον τῶν καταπιεστῶν τους, γεγονός που συνέβη ἐπίσης σὲ πολλές παλαιότερες ἀλλὰ καὶ σύγχρονες περιστάσεις μέσα στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία. Περιγράφοντας τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τὶς σφαγὲς τῶν ἡττημένων, ὁ Φωτάκος θὰ σημειώσει ὅτι «δὲν ἦτον κανένας Τοῦρκος ὁ ὁποῖος νὰ μὴν εἶχε δύο καὶ τρεῖς ἐχθροὺς· διότι ποτέ τους δὲν ἐσυλλογίσθησαν ὅτι θὰ σηκωθοῦν οἱ ῥαγιαδες των καὶ θὰ ζητήσουν τὴν ἐλευθερίαν τους· τὸ δὲ κακὸν ἔξαφνα τοὺς ἦλθεν εἰς τὸ κεφάλι

37. Βλ. λ.χ. τὶς προτάσεις τοῦ Κολοκοτρώνη πρὸς τοὺς ἐγκλωβισμένους στὸ Παλαμήδι. Θ. Κ. Κολοκοτρώνης, *ὁ.π.*, σσ. 118-121. Ἐπίσης, οἱ Τοῦρκοι τοῦ Νεοκαστροῦ, πού λιμοκτονοῦσαν ἀπὸ τὴν πολιορκία τῶν Ἑλλήνων, ἔστειλαν ἐπιστολὴ στοὺς Τούρκους τῆς Μεθώνης νὰ τοὺς βοηθήσουν γρήγορα, ἀλλιῶς «θέλουν παραδοθῆ ὁμοῦ μὲ τὸ Βασιλικὸν Κάστρον εἰς τοὺς Ῥωμαίους, καὶ ἄς ἦναι τὸ κρίμα εἰς τὸν λαϊμόν των, νὰ δώσωσι δὲ ἀκολουθῶς καὶ τζεβάπι (λόγον) εἰς τὸν Βασιλειά». Α. Φραντζῆς, *ὁ.π.*, τόμ. Α', σ. 392. Τὸ ἴδιο μαρτυρεῖται καὶ κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Τριπολιτσᾶς, ὅπου οἱ Τοῦρκοι κινητοποίησαν «ἐκ τοῦ πλαγίου» 3.000 Ὄθωμανίδας, οἱ ὁποῖες συγκεντρώθηκαν μπροστὰ ἀπὸ τὸ σεράι καὶ ἀπαίτησαν ἀπὸ τὸν διοικητὴ νὰ συνθηκολογήσει μὲ τοὺς Ἑλλήνες, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ ὄλεθρος καὶ θὰ ἔδιναν ἐκεῖνες λόγο στὸν θεὸ καὶ στὸν Σουλτάνο, συνθηκολόγησι ἢ ὅποια μὲ τὸ τέχνασμα αὐτὸ τελικὰ ἐπετεύχθη. Α. Φραντζῆς, *ὁ.π.*, τόμ. Β', σσ. 52-53.

38. Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν Ἑλλήνων καὶ Τούρκων αἰχμαλώτων βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Ἡρόδοτος, Ἀθήνα 2000. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐκκλήση τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη γιὰ τὴ μὴ θανάτωση τῶν Τούρκων αἰχμαλώτων γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους στὸ Ἰω. Φιλήμων, *ὁ.π.*, τόμ. Δ', σ. 233.

39. N. A. Robins, A. Jones (eds.), "Introduction" στὸ: *Genocides by the Oppressed: Subaltern Genocide in Theory and Practice*, Indiana University Press, Bloomington 2009, σ. 3.

τους»⁴⁰. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, όπως συνέβη στην Τρίπολη, τὸ Ἀγρίνιο, τὰ Λαγκάδια ἢ τὴ Μενδενίτσα τῆς Λοκρίδας, παρατηροῦμε τὴν ἐξόντωσή τους, γιὰ λόγους ποὺ κυμαίνονται βεβαίως ἀνάλογα μὲ τὴ συγκυρία, ἀλλὰ ποὺ περιστρέφονται ἐπίσης γύρω ἀπὸ τὴν ἀδυσώπητη ἀναγκαιότητα μιᾶς διαφορετικῆς εἰδεχθοῦς πράξης, νομιμοποιημένης πλέον ἀπὸ τὸ νεοπαγὲς ἐπαναστατικὸ δίκαιο.

Ἔτσι, στὴ Μενδενίτσα, ποὺ εἶναι ἡ λιγώτερο γνωστὴ περίπτωση, τὴν ἐκούσια παράδοση τῶν Ὀθωμανῶν ποὺ εἶχαν κλειστῆι στὸ φράγκικο κάστρο τῆς, μαζί μὲ τοὺς μπεχτασήδες δερβίσηδες τοῦ διάσημου στὴν Τουρκοκρατία τεκέ τῆς, ἀκολούθησε ἡ ἀνελέητη σφαγὴ τους, παρὰ τὶς ὑποσχέσεις τῶν ἐπαναστατῶν γιὰ ἀμνηστία (13 Ἀπριλίου 1821). Ἡ σφαγὴ ὅμως αὐτὴ συνδυάστηκε ἐπίσης μὲ τὴν ἐξολόθρευση 2000 Τούρκων αἰχμαλώτων, ποὺ ἀποφασίσθηκε λίγο ἀργότερα στοὺς Κομποτάδες (20 Ἀπριλίου 1821), πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Ἀλαμάνας (23 Ἀπριλίου 1821). Ὁ λόγος ποὺ προβλήθηκε ἦταν ἡ ἀδυναμία τῶν ἐπαναστατῶν νὰ φυλάξουν τόσο μεγάλο πλῆθος καὶ ἐπίσης νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐνδεχόμενη αὐτομόληση τῶν αἰχμαλώτων πρὸς τὶς στρατιᾶς τοῦ Κιοσὲ Μεχμέτ καὶ Ὁμερ Βρυώνη, ποὺ κατέβαιναν γιὰ νὰ καταπνίξουν τὴν ἐπανάσταση στὴν Ἀνατολικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Ὁ λόγος τῆς αὐτομόλησης ὑφίστατο καὶ σὲ ἄλλες ἐπαναστατικὲς περιστάσεις, ὅταν συλλαμβάνονταν Τούρκοι αἰχμάλωτοι, ἄμαχοι ἢ στρατιῶτες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅμως ὅτι κάποιες φορές προβλήθηκε ἔντονα καὶ ἡ ἐπείγουσα ἀναγκαιότητα τῆς πραγματικῆς καὶ συμβολικῆς

40. Φωτάκος, ὁ.π., σ. 130. Τὸ ἴδιο θὰ ἰσχυρισθεῖ καὶ ὁ φιλέλληνας Γερμανὸς στρατηγὸς Norman, κατηγορώντας τοὺς Εὐρωπαίους ποὺ εἶχαν εὐαισθητοποιηθεῖ καὶ ἀντιδράσει γιὰ τὶς βιαιοπραγίες τῶν ἐπαναστατῶν, ὅτι παραγνώριζαν τὸ γεγονὸς πὼς «μία ἐπανάσταση ποὺ ξεσπάει ὕστερα ἀπὸ 400 χρόνια δουλείας δὲν γίνεται μὲ τάξη καὶ χωρὶς σκληρότητες. Οἱ ἀφηγήσεις γιὰ τὰ βάσανα τῶν Ἑλλήνων στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς δικαιολογοῦν τὴν ἀγριότητα τῶν ἐπαναστατῶν. Δὲν ὑπάρχει οἰκογένεια ποὺ νὰ μὴν ἔχει λόγους γιὰ ἐκδίκηση». Ἐπίσης, ὁ Γάλλος φιλέλληνας J. Raybaud, παρὰ τὴ σφοδρὴ ἀντίδρασή του στὶς σφαγὲς τῶν ἀμάχων Τούρκων στὴν Τριπολιτσά, προσπάθησε ὅμως καὶ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἐκδικητικὴτητα τῶν ἐπαναστατῶν, ὅταν ἀναφέρθηκε εἰδικὰ στὸν Κεχαγιάμπεη, τὸν στρατιωτικὸ διοικητὴ τῆς πόλης, σημειώνοντας ὅτι «ἦταν τέτοιος ὁ τρόμος ποὺ προκαλοῦσε στοὺς Ἕλληνες, ὥστε ὅλοι ἦταν πρόθυμοι νὰ θυσιάσουν κάθε ἐλπίδα γιὰ λάφυρα ἀρκεῖ νὰ ἔπεφτε στὰ χέρια τους γιὰ νὰ χαροῦν τὸ μαρτυρικὸ του τέλος». Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἐπανάσταση τοῦ '21*, τόμ. Α', Πολιτιστικὲς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 2004, σ. 85, σημ. 144 καὶ σ. 57.

ρήξης με τὸ προεπαναστατικὸ παρελθόν. Οἱ πρῶτοι ἱστοριογράφοι τῆς Ἐπανάστασης προσπαθοῦσαν συνήθως νὰ ἐρμηνεύσουν, ἀλλὰ ὄχι νὰ δικαιολογήσουν πάντοτε τὶς ἐλληνικὲς βιαιοπραγίες, εἴτε γιατί οἱ ἴδιοι ἦταν αὐτόπτες μάρτυρες ποὺ δὲν συμμερίζονταν καθόλου μία τέτοια ἄγρια ἀπόληξη εἴτε γιατί ἔγραφαν τὰ ἔργα τους σὲ μία μεταφιλελληνικὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος γιὰ τὶς βαναυσότητες τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν δυνατὸν νὰ συνδυασθεῖ μετὰ τὴν κυριαρχία τῆς ληστείας στὸ νέο ἐλληνικὸ κράτος καὶ ἔτσι νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀπαξίωση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη⁴¹. Ὁ Ἴω. Φιλήμων λοιπόν, ἀναφερόμενος εἰδικὰ στὴν καταστροφὴ τοῦ τεκὲ τῆς Μενδενίτσας καὶ τῶν δερβίσηδων, θὰ ἐπιμείνει ὅτι «οὐδεὶς ὑπῆρχε λόγος πρὸς τὴν καταστροφὴν καταστήματος, τόσον εὐεργετικοῦ γινομένου πᾶσι τοῖς διερχομένοις οἰουδήποτε γένους καὶ θρησκείας... Ἀκούεται ὁμως ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ ἐπιείκεια ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ;»⁴².

Ἀλλὰ σὲ κάποιες περιπτώσεις οἱ ἱστορικοὶ θὰ ἀπομνημονεύσουν καὶ τὴν αἰτία αὐτῶν τῶν βιαιοπραγιῶν, ἢ ὁποία ὡς φαίνεται κυκλοφοροῦσε ἀρκετὰ ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες ὡς δικαιολογία. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ διαδικασία ἐνοχοποίησης-ἀπενοχοποίησης μέσῳ τῆς θυσίας τῶν ἐχθρῶν καὶ τὸν ἐθισμό τῶν ἐπαναστατῶν στὴν αἵματοχυσία. Ἔτσι, ὁ Ν. Σπηλιάδης θὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἐφ' ὅσον τὸ δίλημμα τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν «νὰ ἐλευθερωθῶσι ἢ νὰ ἀπολεσθῶσι κατὰ κράτος, ἢ σωτηρία τῶν ὑπηγόρουε νὰ βράψωσιν ὅλοι τὰς χεῖράς των εἰς τὰ αἵματα τῶν τυράννων των διὰ νὰ συνεισθῶσι εἰς τὸ νὰ φονεύωσι τοὺς ἐχθροὺς...». Ἀλλὰ θὰ συμπληρώσει ὅτι αὐτὸς ὁ ἐθισμὸς ἦταν ἐπιπλέον ἀπαραίτητος, «διότι

41. Ἔτσι ὁ Σπ. Τρικούπης, ὁ ὁποῖος θὰ ἀναφέρει τὴν πολιορκία τοῦ κάστρου τῆς Μενδενίτσας, ἀλλὰ θὰ παραλείψει τὴ μετέπειτα σφαγὴ τῶν Ὀθωμανῶν, θὰ ἰσχυρισθεῖ, σχεδὸν ἀπολογούμενος στὸ ἀρχικὰ εὐρωπαϊκὸ κοινὸ του, ὅτι οἱ Ἕλληνες στὴν περίπτωσι τῶν Κομποτάδων «παρὰ τὰς σπονδάς ... προφασιζόμενοι, ὡς ἂν ἔλειψάν ποτε προφάσεις ἐν ἀμαρτίαις, ὅτι ἐπιβλαβὲς ἦτο νὰ ἔχωσιν ἐπὶ τῆς εἰσβολῆς τῶν ἔξωθεν ἐχθρῶν καὶ ἄλλους ἐχθροὺς ἐντός». Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, ἐκδ. δευτέρα, τόμ. πρῶτος, Ἐν Λονδίῳ 1860, σ. 225.

42. Ἴω. Φιλήμων, *Ἰ.π.*, τόμ. Γ', σσ. 89-90. Ἀντίθετα, ὅταν θὰ ἀναφερθεῖ στὴ σφαγὴ ποὺ ἀποφασίσθηκε στοὺς Κομποτάδες, θὰ σημειώσῃ ὅτι ἡ ἀπόφασις αὐτὴ «κρίνεται βεβαίως παράσπονδος καὶ σκληρὰ, λαμβανομένης ὁμως ὑπ' ὄψιν τῆς ἐποχῆς, ὡς καὶ τοῦ ἠθικοῦ τῶν Τούρκων, ὡμολόγηται ἐξ ἐναντίας ἔργον ἀπολύτου ἀνάγκης ... [διότι] ὁ νόμος τῆς κοινῆς σωτηρίας ὑπαγόρευσε τοῖς ἐν Κομποτάδασι ὄπλαρχηγοῖς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μέτρον». Ὁ.π., σσ. 191-192.

εύρισκοντο καί τινες οἱ ὅποιοι ἐνόμιζον τοῦτο ἁμαρτίαν, καί ἔκλαιον διότι ἐφόνευσαν Τοῦρκον». Θὰ παραθέσει μάλιστα τὴν πληροφορία ὅτι, γιὰ νὰ προλάβει μία τέτοια θρησκευτικὴ εἰδικὰ ἐναντίωση στὴν ἐπαναστατικὴ πρακτικὴ, «ὁ ἐπίσκοπος Ἑλίου Ἀνθιμος ἐκήρυξεν ὅτι, ὅσοι χριστιανοὶ φονεύσωσι Τοῦρκους, εἶχον τὴν ἄδειαν νὰ μεταλάβωσι τῶν ἀχράντων μυστηρίων»⁴³. Στὴ Μάνη ὁ ἐπίσκοπος Καρυουπόλεως Κύριλλος Γέρμος ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ ἐκδώσει Μεγάλου Ἀφορισμὸ κατ' ἐκείνου τοῦ Ἑλληνα «ὅστις ἤθελε τοῦ λοιποῦ νὰ ὁμιλήσῃ περὶ προσεγγίσεως μετὰ τῶν Μωαμεθανῶν»⁴⁴.

Ἐπίσης, ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο ἱστορικοὺς ποὺ περιέγραψαν συνοπτικὰ τὴ σφαγὴ τῶν Ὀθωμανῶν τῆς Μενδενίτσας, ὁ Λ. Κουτσουνίκας, θὰ σημειώσῃ ὅτι οἱ ὄπλαρχηγοὶ εἶχαν μοιράσει στὰ γειτονικὰ χωριὰ τοὺς αἰχμαλώτους Τοῦρκους καί «διὰ νὰ ἐνοχοποιήσωσι καὶ τοὺς χωρικούς», τοὺς διέταξαν νὰ τοὺς σκοτώσουν, «ὥστε διὰ τῆς ἐνοχοποιήσεως ταύτης νὰ ἐξαλειφθῇ πλέον ἀπ' αὐτοὺς ἡ ἰδέα τοῦ νὰ προσκυνήσωσι τὸν Τοῦρκον»⁴⁵. Μὲ παρόμοια ἐκβιαστικὴ τακτικὴ μαρτυρεῖται ὅτι ἔγινε ὁ φόνος τῶν Τοῦρκων στὰ Λαγκάδια ἀπὸ τὸν Κανέλλο Δεληγιάννη, ὅταν ὁ τελευταῖος ἔμαθε ὅτι οἱ συγχωριανοὶ του σκόπευαν νὰ «προσκυνήσουν ... καὶ οὕτως ἐνοχοποίησεν ὅλην τὴν ἐπαρχίαν του»⁴⁶. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ὁ Καραϊσκάκης μετὰ ἀπὸ τὴ νίκη τῶν ἐλληνικῶν στρατευμάτων στὴν Ἀράχωβα, χρησιμοποιοῦντας τὸ ἴδιο ὀθωμανικὸ τελετουργικόν, ἔστησε τὸ «Τρόπαιον τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων» μὲ τὰ κεφάλια τῶν νεκρῶν Τοῦρκων «ἐν εἶδει πύργου», γιὰ «νὰ κάμῃ νὰ φανῶσιν ἔνοχοι εἰς τὰ μάτια τῶν Τοῦρκων οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου, καὶ νὰ

43. Ν. Σπηλιάδης, *ὁ.π.*, σ. 46.

44. F. C. H. Rouqueville, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἢ τοῖς ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος*, μετάφρ. Ξ. Ζύγουρας, τόμ. 2ος, Ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 310.

45. Λ. Κουτσουνίκας, *Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Β', Τύποις τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» Δ. Καρακατζάνη, Ἀθήναι 1864, σ. 49.

46. Φωτάκος, *ὁ.π.*, σσ. 32-33. Ἐπίσης ὁ Παπαφλέσσας «διὰ νὰ ἐνοχοποιήσῃ τοὺς Κορινθίους καὶ τοὺς ἄλλους Δερβανοχωρίτας, οἱ ὅποιοι ἄκουαν ἀκόμη τὰς διαταγὰς τῆς μητρὸς τοῦ Κιαμίμπεη καὶ ἐφοβοῦντο νὰ πιάσουν τὰ ἄρματα ὡς ἀγύμναστοι ... ἀνοιξε τὸν πύργο τοῦ Σοφικοῦ καὶ ἔδωσεν τὴν ἄδεια εἰς τοὺς στρατιώτας νὰ ἀρπάξουν μερικὰ πράγματα ἀπὸ μέσα...». Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια τὸν φόνον κάποιων Ἑλλήνων αἰχμαλώτων ὡς ἀντίποινα, ἐνῶ «ἀπὸ τότε ἐχωρίσθησαν Τοῦρκοι καὶ Ἑλληνες τῶν μερῶν ἐκείνων». *Ὁ.π.*, σσ. 50-51.

χάσωσι τὴν ἐλπίδα τοὺς νὰ ὑποταχθῶσι πάλιν εἰς τοὺς ἐχθρούς»⁴⁷. Ἐπιπλέον, ἀπαντώντας στὶς κατηγορίες κάποιων Εὐρωπαίων περὶ τῆς βαρβαρότητας τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν, ὁ Χρ. Βυζάντιος θὰ προβεῖ στὴν ἴδια ἐξήγηση γιὰ τὴν «πολιτικὴν ἀνάγκην» τῆς ἐξολόθρευσης τῶν αἰχμαλώτων Τούρκων, «ἵνα οὕτω ἐνοχοποιηθῶσιν καὶ οὗτοι ὡς ἀποσταῖται τοῦ Σουλτάνου»⁴⁸. Τέλος, ὅπως θὰ ἐπιχειρηματολογήσει ὁ σύμβουλος τοῦ Δ. Ὑψηλάντη Ἀναγνωστόπουλος, ὁ στόχος τῆς σφαγῆς Τούρκων αἰχμαλώτων ἦταν ἀφ' ἑνὸς «νὰ συνηθίσουν ... [οἱ ἀγωνιστές] εἰς τὴν αἱματοχυσίαν», ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ συλλογικὴ τοὺς ἐνοχοποίηση, ποὺ θὰ ἀπέτρεπε οἰκειοθελῶς τὴν ἐπιστροφή τοὺς στὴν τουρκικὴ δικαιοδοσία. Ἐπρεπε λοιπὸν «νὰ ἐκτεθῶσι ... ὡς πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ νὰ μὴν ζητήσωσιν εἰς ἐναντίαν περίπτωσιν, ἦτοι εἰς πρόσκαιρόν τινα ἀπελπισίαν, προδίδοντες τὸν ἀγῶνα, νὰ ἔχωσιν δικαιολόγημα πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς ὅτι ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἠναγκάσθησαν νὰ ἄρουν τὰ ὄπλα κατ' αὐτῶν»⁴⁹.

Βεβαίως, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι αὐτὲς οἱ ἐρμηνεῖες τῶν ἐλληνικῶν βιαιοπραγιῶν ἔγιναν ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ δὲν ἀντανακλοῦν καθ' ἑαυτὲς τὴ σκληρὴν πραγματικότητά τῆς ἐποχῆς. Δὲν ὑπῆρχε δηλαδὴ μία ὀπωσδήποτε ἐσκεμμένη καὶ πανταχοῦ παροῦσα προσπάθεια ἐνοχοποίησης-ἀπενοχοποίησης τῶν Ἑλλήνων μέσῳ τῶν ἄγριων ἐκείνων πρακτικῶν, ἀλλὰ ἐφευρέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ νὰ ἐπιταθεῖ καὶ νὰ ἐπισημοποιηθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ ρήξη τῶν δύο κοινοτήτων. Διότι ὑπῆρξαν περιπτώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες μαρτυρεῖται ὅτι ὁ φόνος τῶν Τούρκων ἀμάχων ἔγινε εἴτε ἐξ αἰτίας ἀτομικῶν ἐκδικήσεων εἴτε μέσα στὴ σύγχυση καὶ τὴν ἀμηχανία ἀντίδρασης σὲ καταστάσεις ποὺ πληροῦσαν τοὺς ὄρους τοῦ ἀδιεξόδου εἴτε λόγω ἐνὸς συνδυασμοῦ ποικίλων παραγόντων⁵⁰. Μία χαρακτηριστικὴ τέτοια συγκυρία, ὅπως

47. Δημήτριος Αἰνιάν, *Ὁ Καραϊσκάκης ἢ τοῦ Καραϊσκάκη βιογραφία καὶ λεπτομερῆς ἔκθεσις τῆς τελευταίας ἐκστρατείας αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν*, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κωνσταντίνου Μ. Ἀρσενιάδου, Ἐν Χαλκίδι 1834, σ. 110.

48. Χρῆστος Σ. Βυζάντιος, *Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καὶ μαχῶν...*, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Ἀντωνιάδου, Ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 30.

49. Κ. Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, τόμ. Β', σ. 34, σημ. 41.

50. Στὴν περίπτωσιν λ.χ. τῆς ἄλωσης τοῦ Νεοκάστρου, μαρτυρεῖται ὅτι «παρεδόθη ... αὐτὸ εἰς τοὺς πολιορκητὰς διὰ συνθήκης, ἀλλὰ βραδυνούσης ἐκτελέσεως τῶν συμφωνηθέντων ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, πολλῶν ἐν τούτῳ συρρέουσάντων ἐκ τῶν

θα την περιγράψει ο αυτόπτης μάρτυρας Μ. Οικονόμου, ήταν εκείνη όπου μετά από την άλωση της Τριπολιτσάς «πλείσται ἄλλαι γυναῖκες [ἔσώθησαν], ἀλλ' εἰς κατάστασιν ἀθλιότητος διὰ τε τὴν νόσον καὶ τὴν πείναν, ἐξελθοῦσαι δὲ αἱ τοιαῦται σχεδὸν ἡμίγυμναι ἐκτὸς τῆς πόλεως ... διανυκτέρευσαν ἐκεῖ ὡς ἀγέλαι, ἔκ τε τοῦ ψύχους τῆς πείνης καὶ τῆς νόσου κατατρυχόμεναι, πάσχουσαι καὶ θρηνηδῶς ζητοῦσαι ἄρτον καὶ ἐνδύματα ... παρακαλουσῶν ... ἢ νὰ ταῖς δώσουν τροφήν, ἢ νὰ τὰς φονεύσωσι διὰ νὰ μὴν βασανίζονται ἀπὸ πείναν, δίψαν καὶ ψύξιν ἐν ὑπαίθρῳ». Τὸ φοβερὸ αὐτὸ θέαμα ἔφερε διάφορους «περίεργους» Ἑλλήνες κοντὰ του, οἱ ὁποῖοι διαφωνοῦσαν γιὰ τὸ τί ἔπρεπε νὰ κάνουν μὲ αὐτές; ἄλλοι τὶς συμπονοῦσαν ἀλλὰ ἀναχωροῦσαν ἀμήχανοι, ἄλλοι ἔλεγαν ὅτι ἦταν καλύτερα νὰ φονευθοῦν, ἐφ' ὅσον κι αὐτὲς τὸ ζητοῦσαν, ἄλλοι εἶχαν ἀμφιβολίες ἂν ἔπρεπε νὰ τὶς περιθάψουν στὰ γύρω χωριά, γιὰτὶ ἔτσι θὰ μεταδιδόταν περισσότερο ἢ νόσος πὺρ ἢδη σάρωνε τὰ χωριά τῆς Πελοποννήσου. Ἄλλοι, τέλος, «ἐγνωμάτευσον ἐπὶ τὸ πολιτικώτερον ὅτι ἦτον ἴσως ὠφελιμώτερον κατὰ τὰς προκειμένας περιστάσεις νὰ ὑποθαλαφθῇ ἢ μεταξὺ Τούρκων καὶ ῥαγιαδῶν φυλετικὴ ἔχθρα καὶ τὰ τοιαῦτα». Ἀπὸ αὐτὴν τὴν τῶν «γλωσσῶν σύγχυσιν» ὅμως τοὺς ἔβγαλε αἴφνης μία «ὀξεῖα, ἀγρία καὶ ἐν ἐξάψει ἐπιτακτικὴ ἐνθουσιῶντος τινὸς στρατιώτου» κραυγὴ («Μεριάστε, τί τὰς φυλάτε; ξεμπερδεῦτέ τας») καὶ τὸν ἕνα πυροβολισμὸ ἀκολούθησαν «χίλιοι ἄλλοι» μὲ ἀποτέλεσμα τὸν θάνατον ὄλων...⁵¹.

πέριξ χωρίων χωρικῶν, ἐχόντων μίση ἀτομικὰ κατὰ Τούρκων καὶ ἐκδίκησιν πνεόντων, τοῦ φρουρίου ὄντος ἤδη κατηλειμμένου ὀλοκλήρως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἐνῶ καὶ οἱ Τούρκοι αὐτοὶ διέμενον ἔτι, μικρᾶς ἀφορμῆς δοθείσης καὶ διαστάσεις λαβούσης, ἐσφάγησαν ἅπαντες οἱ Τούρκοι». Μ. Οικονόμου, *ὁ.π.*, σ. 204. Μὲ παρόμοιο τρόπο θὰ περιγράψει τὶς σκηνὲς ἐκεῖνες καὶ ὁ Φραντζῆς, θεωρώντας ὅτι δὲν ἔγιναν οἱ σφαγές «ἐκ προμελέτης», οὔτε ἦταν ἐπιθυμία τῶν ὀπλαρχηγῶν, ἀλλὰ «ἐγεννήθη ... ἀπὸ ἀναμνήσεις των, ὅσα οἱ Ἑλλήνες παρὰ τῶν Ὀθωμανῶν ὑπέφεραν δεινὰ ἐπὶ Τουρκοκρατείας...», ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ὀθωμανοὶ «ἐλάλουν μὲ τὴν συνήθη αὐθάδειάν των, καὶ τὴν ὑπεροψίαν εἰς τοὺς Ἑλλήνας, καὶ ὡς νὰ εἶχον ἀκόμη αὐτοὺς ὑπεξουσίους...». Ἄ. Φραντζῆς, *ὁ.π.*, τόμ. Α', σ. 398.

51. Μ. Οικονόμου, *ὁ.π.*, σσ. 217-218.

Τό «Σύνδρομο τῆς Στοκχόλμης» καὶ οἱ «θεραπευτές» του

Οὔτε λοιπὸν οἱ ἑλληνικὲς ἀθεμιτουργίες, οὔτε οἱ πιθανὲς αἰτίες τοὺς ἀποκρύπτονται ἀπὸ τοὺς πρώτους ἱστοριογράφους καὶ ἀπομνημονευματογράφους⁵². Ἡ ἐδραίωση τῆς Ἐπανάστασης ὅμως στὶς συνειδήσεις τῶν ὑπὸ ἐξέγερση Ἑλλήνων δὲν ἔγινε ἀκαριαία σὲ ὅλους, ἐφ' ὅσον ἡ ἔλευση τῆς «ἐπαναστατικῆς στιγμῆς» τοῦ καθ' ἑνὸς ἐξαρτιόταν ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες, ὄντολογικούς, πολιτικούς ἢ/καὶ συγκυριακούς. Ἔχοντας ὡς χαρακτηριστικό, ἀκραῖο παράδειγμα τὰ παιδιὰ τοῦ παιδομαζώματος καὶ τὶς γυναῖκες τῶν χαρμεμιῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, σὲ συνθήκες ἀπολυταρχίας ὅπως ἦταν ἡ Ὄθωμανικὴ διακυβέρνηση, μὲ τοὺς μὴ μουσουλμάνους νὰ θεωροῦνται πολῖτες δεύτερης κατηγορίας, ὑπῆρξε κατὰ τόπους καὶ χρόνους μία τραυματικὴ συγκόλληση χριστιανῶν θυμάτων καὶ μουσουλμάνων θυτῶν, στὴν ὁποία εἶχαν ὑποχρεωτικὰ ὑποκύψει οἱ πρώτοι, μετὰ ἀπὸ τέσσερις αἰῶνες σκληρῆς ὀμηρίας ἀλλὰ καὶ δεκάδων ἀποτυχημένων, αἱματηρῶν ἐξεγέρσεων⁵³. Αὐτὴ ἡ ἀμυντικὴ λειτουργία εἶναι πιθανὸν νὰ ἦταν περισσότερο διαδεδομένη, εἰδικὰ σὲ ὅσους ἦταν καταναγκασμένοι νὰ ζοῦν χωρὶς καμμία δυνατότητα διαφυγῆς κάτω ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἐπιταγές, κι ἀνάμεσά τους οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ ἄσημοι, ὅσοι κατοικοῦσαν

52. Ὁ Φραντζῆς δὲν θὰ διστάσει μάλιστα νὰ ὁμολογήσει ὅτι «εἶναι ... ἀπερίγραπτα ὅλα ὅσα ἔγιναν, τὰ ὁποία τῶ ὄντι εἶναι ἔργα θηριωδίας μᾶλλον, ἢ ἐκδικήσεως». Ἄ. Φραντζῆς, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 400.

53. Ὁ Φραντζῆς, περιγράφοντας τὶς δραματικὲς διαπραγματεύσεις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς, θὰ σημειώσει ὅτι οἱ Τούρκοι «ἔχοντας τὴν δοξομανίαν τῆς ὑπεροχῆς ... ἀκόμη ἐφαντάζοντο ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχον εἰς τὰς ψυχὰς των τὸν φόβον καὶ τὴν δειλίαν τῆς Ὄθωμανικῆς ἐξουσίας, χωρὶς νὰ αἰσθάνονται οἱ δυστυχεῖς τὴν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Ὄθωμανῶν ἀπαραδειγματίστον τόλμην...». Ἐπίσης, ἐκεῖνος ποὺ ἦταν ἰδιαίτερα εὐσπλαχνικός πρὸς τοὺς Ὄθωμανοὺς γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ τους κακοπάθεια, θὰ ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν ἄλωση πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, κυρίως ἀγάδες καὶ σπαχῆδες, ἐνῶ ἦταν ἄοπλοι καὶ αἰχμάλωτοι, «μὲ τὴν αὐτὴν Ὄθωμανικὴν ὑψηλοφροσύνην καὶ οἴησιν κακομετεχειρίζοντο τοὺς Ἕλληνας» καὶ μιλοῦσαν περιφρονητικὰ σὲ αὐτοὺς («ἐφώναζαν 'βρὲ ρωμέ' ὡς νὰ ἔλεγον 'βρὲ ἄπιστε, βρὲ σκύλλε'» ἢ τοὺς ἔλεγαν «ποῦ εἶναι οἱ ραγιᾶδες μας;»), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τοὺς ἐρεθίσουν ὑπερβολικὰ καὶ στὴ συνέχεια ἐκεῖνοι νὰ προβοῦν στὸν ἐξανδραποδισμό ὄλων, μικρῶν καὶ μεγάλων, χωρὶς οὔτε ὁ κλῆρος, οὔτε οἱ πολιτικοὶ ἢ οἱ ὄπλαρχηγοί, παρ' ὅτι προσπάθησαν, νὰ μπορέσουν νὰ τοὺς σταματήσουν. Ἄ. Φραντζῆς, ὁ.π., τόμ. Β', σσ. 58, 66-67.

σὲ περιοχὲς ποὺ μειοψηφοῦσαν σὲ σχέση με τοὺς μουσουλμάνους ἢ ὅσοι δὲν εἶχαν καμμία πρόσβαση στὶς κοινοτικὲς ἢ ἐκκλησιαστικὲς ἐξουσίες, ὥστε νὰ τοὺς ὑπερασπισθοῦν. Οἱ ὑπόδουλοι θὰ πρέπει νὰ εἶχαν λοιπὸν ἀναπτύξει ἕναν σύνθετο μηχανισμό ἐπιβίωσης, μία ἐπώδυνη ἀναδίπλωση τοῦ ἑαυτοῦ, ἐπιτελώνοντας ἕναν ἀκούσιο μηχανισμό ταύτισης ἢ προσκόλλησης, στὸν ὁποῖο εἶχαν ἐνστερνωθεῖ μία μαθημένη ἀβουλησία, ὑπομένοντας καὶ τὴ συναισθηματικὴ παράλυση ποὺ αὐτὴ συνεπαγόταν, γιὰ νὰ προστατεύσουν τὸν ἑαυτὸ τους ἀπὸ τὸ ἄγχος καὶ τὸν φόβο τῆς ἀπειλῆς καὶ τῶν ἀντιποίνων ποὺ τοὺς προξενοῦσε ὁ ἐκάστοτε θύτης⁵⁴. Τὸ θῦμα μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ἀνισορροπία τῆς ἰσχύος, ἐθισμένο στὴ συνεχῆ ἀπειλὴ τῆς ποικίλης κακοποίησης ἤδη ἀπὸ τὴ γέννησή του καὶ ἐφ' ὅσον μάλιστα αὐτὴ διαρκοῦσε γιὰ πολλὲς γενιές, ἦταν ἀναγκασμένο νὰ βλέπει πλέον τὸν κόσμον μὲ τὰ μάτια τοῦ θύτη⁵⁵.

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι πολλοὺς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τότε (ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ὑποδούλους) διακατεῖχε ἕνα εἶδος «Συνδρόμου τῆς Στοκχόλμης»⁵⁶ καὶ ἀπαιτεῖτο ὄχι μία

54. Χαρακτηριστικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Βρετανοῦ περιηγητῆ καὶ γιατροῦ Henry Holland, λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση (1812-1813), κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του ἕνα χειμωνιάτικο ἀπόβραδο στὸ Ἐλευθεροχώρι τῆς Λοκρίδας: «Ἡ ἄφιξή μας καὶ ὁ θηριώδης τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἰσέβαλαν στὸ σπίτι οἱ Τούρκοι ὀδηγοὶ τοὺς προξένησε στὴν ἀρχὴ μεγάλῃ ἀναστάτωση. Ἡ μεγαλύτερη κόρη μιᾶς ἀπὸ τὶς οἰκογένειες, ἡ ὁποία σὲ ἕνα ἄλλο περιβάλλον θὰ μπορούσε νὰ ἦταν καὶ ὁμορφῆ, ὄρμησε νὰ ξεφύγει σὲ ἕνα γειτονικὸ κατάλυμα. Στὰ πρόσωπα καὶ στὴ στάση ὄσων παρέμειναν καθρεφτιζόμενα σιωπηλὰ ἢ προσμονῆ τῆς κακομεταχείρισης, τὴν ὁποία ἔμοιαζε ὅμως νὰ ἔχουν συνηθίσει, κάτι ποὺ προξενοῦσε πόνο καὶ νὰ τὸ σκεφτεῖς». H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, & c. During the Years 1812 and 1813*, Volume 1, Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London 1815, σσ. 383-384.

55. Ἴσως αὐτὴ τὴ στάση νὰ ἤθελε νὰ φανερώσει καὶ ὁ Οἰκονόμου, ὅταν θὰ ἀναφέρει ὅτι στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης «δὲν εἶχε ... γενικευθῆ ἔτι καὶ τὸ ἄσπονδον μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων μῖσος, οὐδ' ἐξεγερθῆ ἡ ἀρχαία φυλετικὴ ἔχθρα, ἧς ἄπειροι ἦσαν ἔτι οἱ νέοι». Μ. Οἰκονόμου, *ὁ.π.*, σ. 134. Πάντως, μία, ἐξ ἀντιθέτου ὅμως, μαρτυρία θὰ μᾶς προσφέρει ὁ Swan, ἱερέας μιᾶς ἀγγλικῆς φρεγάτας, ὁ ὁποῖος στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης θὰ ἀναφέρει ὅτι «οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι γενικὰ βάρβαροι καὶ αἰμοδιψεῖς ὅπως φαίνονται σὲ περιόδους παροξυσμοῦ. Μεταχειρίζονται μὲ μεγάλη καλοσύνη τοὺς αἰχμαλώτους, ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ ἀδιαφιλονίκητες μαρτυρίες. Οἱ Τουρκάλες προσηλώνονται τόσο πολὺ [σὲ αὐτούς] ποὺ δὲν θέλουν νὰ τοὺς ἐγκαταλείψουν...». Κ. Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, τόμ. Β', σ. 370, σμ. 135.

56. Θὰ εἶχε ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον μία μελέτη αὐτῶν τῶν διαταραχῶν τοῦ «Συνδρόμου τῆς Στοκχόλμης, καθὼς καὶ ἐκείνων τῆς διαταραχῆς τοῦ μετατραυματικοῦ στρες

βραδυποροῦσα θεραπευτική διαδικασία, άγνωστη ἔτσι κι ἀλλιῶς ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, ἀλλὰ ἓνας ἀπαρέγκλιτος ἐκβιασμός, μία βίαιη καὶ ἀνελεήμων, ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ρήξη γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ ἀπεγκλωβισμός τους. Ποιοὶ ὅμως θὰ ἦταν ἱκανοὶ νὰ «θεραπεύσουν» ἐξοστρακίζοντας τὴν ἐπιρροὴ αὐτοῦ τοῦ Συνδρόμου; Οἱ ἕκτακτοι καὶ ριζοσπαστικοὶ «θεραπευτές» του ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα οἱ ὄπλαρχηγοί, εἴτε γιὰ λόγους προσωπικῆς ἀντεκδίκησης, ἐφ' ὅσον πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν δημιουργήσει μὲ τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδο σχέσεις ἀνοχῆς, κέρδους καὶ μίσους, εἴτε λόγω τῆς σκληρῆς ὀρεινῆς προπαιδείας τους ποὺ ἀπαιτοῦσε βίαιες, ἀκαριαῖες ἀποφάσεις, εἴτε ἐξ αἰτίας τῶν πιεστικῶν ἀναγκῶν τῆς ὑποχρεωτικῆς στρατολόγησης, ἢ ὁποῖα ἐπίσης προσέκρουε κάποιες φορὲς στὴν ἀπροθυμία ἢ τὸν φόβο τῶν Ἑλλήνων νὰ συμμετάσχουν στὸν Ἄγωνα. Οἱ ὄπλαρχηγοί, λειτουργώντας πότε ἀπολυταρχικὰ καὶ πότε μαλάζοντας τὶς ἐπιθυμίες τῶν ἄτακτων στρατιωτῶν τους, ἐπεδίωκαν συνεχῶς τὴν πειθάρχησή τους μὲ τὴν καταστολὴ μάλιστα ὅσων ἀντιφρονοῦσαν⁵⁷.

Τὸν ρόλο ὅμως τῶν «θεραπευτῶν» ἔπαιξαν καὶ οἱ πολιτικοὶ ἢ οἱ λόγιοι, οἱ ὁποῖοι μάλιστα θεωρητικοποιοῦσαν αὐτὴ τὴ λυσσαλέα ἀντίστιξη μεταξὺ τῶν δύο κοινοτήτων, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς διακηρύξεις τῶν Ἐθνοσυνελεύσεων. Αὐτοί, σύμφωνα μὲ κάποιους μελετητές, εὐθύνονταν καὶ γιὰ τὴν ἀπολυτότητα ποὺ ἐξέπεμπε τὸ σύνθημα «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος», τὸ ὁποῖο δὲν ἀποτελοῦσε ἀπαύγασμα τῆς συλλογικῆς βούλησης τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ἀπλῶς ἓνα ριζικὸ προτάγμα τῶν πρωτεργατῶν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ κάποιων μορφωμένων Ἑλλήνων. Αὐτοὶ προσέδωσαν μία σχεδὸν ἐθνοκαθαρικὴ ἢ/καὶ γενοκτονικὴ σημασία στὴν ἐλληνοτουρκικὴ ἐκεῖνη σύγκρουση, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν ἰακωβινισμό τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, στὴν ὁποῖα πρωτοακούστηκε καὶ τὸ συγκεκριμένο σύνθημα⁵⁸. Μάλιστα οἱ

(PTSD), ποὺ νὰ ἀφορᾷ τὴν περίοδο πρὶν, κατὰ καὶ μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, καθὼς, παρὰ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση καὶ τὴ σπανιότητα τῶν μαρτυριῶν, θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως νὰ ἐρμηνευθοῦν γονιμώτερα κάποιες ἐπαναστατικὲς ἀλλὰ καὶ μετεπαναστατικὲς συμπεριφορὲς.

57. Μάλιστα οἱ τιμωρίες ποὺ κρεμόντουσαν πάνω τους ἢ/καὶ πραγματοποιοῦνταν ἦταν σκληρὲς. Φωτάκος, ὁ.π., σσ. 35, 58-59, 91.

58. Σπ. Πλουμίδης, ὁ.π., σσ. 75, 78.

ἐπαναστάτες, ἀσκώντας μία τέτοια βάνουση «πολιτική πρακτική», ἀντιμάχονταν τὴν παράδοση τῶν ἐξεγέρσεων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, κατὰ τὴν ὁποία «πάγια ὀθωμανικὴ πρακτικὴ ἦταν, μετὰ τὴν αἱματηρὴ καταστολὴ, νὰ ἐπακολουθεῖ τάχιιστα ἡ ‘πατρικὴ’ ἐπιείκεια πρὸς τοὺς ἐξεγεραμένους»⁵⁹. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης «δεδηλωμένη» ἐπιθυμία τοῦ Σουλτάνου ἦταν «νὰ μὴν ἐπιτρέπεται εἰς ἰδιώτην νὰ κακομεταχειρισθῇ ἓναν ἀθῶον ῥαγιᾶν», τηρώντας «τὴν ἀρχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ὑπῆκοοι, οἱ ὁποῖοι συμπεριφέρονται κατὰ εἰρηνικὸν καὶ ἡσυχον τρόπον, ἀσχολούμενοι μόνον μὲ τὰς ἐργασίας των, ἢ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι μολονότι ἄλλοτε ἦσαν ἔνοχοι ἐπαναστάσεως ἐπανῆλθον ἔκτοτε εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ὑποταγῆς καὶ τῆς ἀληθοῦς μετανοίας, πρέπει νὰ εὐρίσκωνται ἐκ νέου, ὅπως ἄλλοτε, ὑπὸ τὴν εὐμενῆ προστασίαν τῆς Ὑψηλῆς μου Πύλης»⁶⁰.

Ὡς ἀποτέλεσμα λοιπὸν αὐτῆς τῆς «ἐπινοημένης» ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες ἀντίστιξης παρουσιάζεται ἡ εὐρεῖα διασπορὰ ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοὺς ἦ/ καὶ τοὺς μετέπειτα ἱστοριογράφους «προπαγανδιστικῶν κειμένων»⁶¹. Τὰ τελευταῖα εἶχαν σκοπὸ νὰ ἀνατρέψουν τὴ σωφρονιστικὴ «αὐτοκρατορικὴ κανονικότητα»⁶² τῆς ἐναλλαγῆς βιαιότητος καὶ ἐπιείκειας στοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ προέτρεπαν σὲ μαζικὴ ἐξόντωση τῶν κατακτητῶν, ἐπιτελώντας ἔτσι μία «πολιτικὴ ἐργαλειοποίηση»⁶³ τοῦ θανάτου, ἐνῶ ἀντιμετώπιζαν τὴ σύγκρουση «μὲ κριτήρια ἱεροῦ πολέμου»⁶⁴.

59. Ὁ.π., σ. 73.

60. Ὁ.π., σσ. 73-74.

61. Ὁ.π., σ. 78.

62. Ὁ.π., σ. 78.

63. Ὁ.π., σ. 81. Αὐτὴ ἡ «ἐργαλειοποίηση» πολὺ συχνὰ κατηγορεῖται ὡς μία προπαγανδιστικὴ ποιότητα λόγου, στὸ ὄνομα ὅμως μιᾶς ἐντελῶς φαντασιακῆς ἀντικειμενικότητος, ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζει τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα δῆθεν μὲ ἀποστασιοποίηση. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι πλήρως ἀντι-ρεαλιστικὴ ἀλλὰ καὶ ἀνιστορικὴ μία τέτοια στάση, δὲν θὰ μπορούσε ἐπιπλέον νὰ ὑπάρξει ποτὲ ἔκβαση ἐνὸς ἱστορικοῦ δράματος, στὸ ὑψηλὸ καὶ ἀκραῖο μάλιστα ἐπίπεδο μιᾶς ἐπανάστασης, ἀν ὁ λόγος του δὲν λειτουργοῦσε ἐργαλειακὰ καὶ μανιχαϊστικά, εἴτε αὐτὸ ἔχει εὐεργετικὲς εἴτε καταστροφικὲς συνέπειες (ἀνάλογα μὲ τὴν ὀπτικὴ τοῦ κάθε ἱστορικοῦ).

64. Ὁ.π., σ. 78. Εὐλόγη συνέπεια αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ παρόμοιων, φαινομενικὰ οὐδετεροποιημένων, ἀπόψεων εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἐνοχοποίηση ἀποκλειστικὰ τῶν ἐπαναστατῶν γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς προεπαναστατικῆς «εἰρηνικῆς» καὶ «ἀνεκτικῆς» συμβίωσης Ἑλλήνων καὶ Τούρκων καὶ γιὰ τὴ βίαιη καὶ ἀδικοιολόγητη διάρρηξη τοῦ μουσουλμανικοῦ «πατερναλισμοῦ». Τέτοιες ἀπόψεις, ποὺ συντάσσονται εὐθέως μὲ

Σε κάθε όμως περίπτωση, θεωρούμε ότι τὸν σημαντικώτερο καὶ πιὸ καθοδηγητικὸ ρόλο στή «θεραπεία» αὐτοῦ τοῦ «Συνδρόμου τῆς Στοκχόλμης» τὸν ἔπαιξε ὁ ἀνώτερος καὶ ὁ κατώτερος κλῆρος, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας μεγάλη ἐπιρροή εἰδικὰ στοὺς λιγότερο μορφωμένους Ἑλληνες τῆς ἐποχῆς, ἐπεχείρησε νὰ ἀπεννοχοποιήσῃ πλήρως τὸ δυσκαταμάχητο ἐκεῖνο σύμπλεγμα φόβου, δειλίας, ἀπόγνωσης ἀλλὰ καὶ θρησκευτικῆς ἐνοχῆς γιὰ τοὺς φόνους τῶν μάχιμων, κατ' ἀρχήν, ἀλλοθρήσκων. Αὐτὸς ὁ κλῆρος, ὑποκείμενος στὸ ἴδιο «Σύνδρομο τῆς Στοκχόλμης», ἔστω καὶ ὑπὸ διαφορετικὲς κάποτε προϋποθέσεις, μαρτυρεῖται, εἰδικὰ ἀπὸ τὶς πηγές τῶν Ἑλλήνων διαφωτιστῶν, ὅτι βαρυνόταν μὲ τὶς κατηγορίες τῆς ποικίλης συνεργασίας μὲ τὸν κατακτητὴ ἀλλὰ καὶ τῶν κατευναστικῶν τοῦ διακηρύξεων ὅτι ἡ Ὄθωμανικὴ δουλεία ἀποτελοῦσε τὸ μακροχρόνιο τίμημα τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἀμαρτιῶν ἀρχόντων καὶ λαοῦ⁶⁵. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ κλῆρος ἀναδύθηκε εὐθέως ὄχι μόνον σὲ

τὴν ἐπίσημη ὀθωμανικὴ ἀποψη περὶ «ἀγνωμοσύνης» τῶν ἐπαναστατῶν ἀπέναντι σὲ μία διαρκῶς «εὐεργέτιδα» Ὄθωμανικὴ ἐξουσία, ποὺ λαμβάνουν τοῖς μετρητοῖς τῆ «δεδηλωμένη ἐπιθυμία τοῦ Σουλτάνου» νὰ ἀσκεῖ τακτικὴ φιλανθρωπία πρὸς τοὺς ὑπηκόους του, ἀπλῶς ὑπακούουν σὲ μία ὄψιμη ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς ἱστορίας, εὐθέως ἀνάλογη μὲ τὴν παραδοσιακὴ, ἢ ὁποῖα συστηματικὰ καταγγέλλεται. Δὲν εἶναι μάλιστα τυχαῖο ὅτι σὲ αὐτὴν τὴν ἐπιχειρηματολογία σημαίνοντα ρόλο ἔχουν οἱ συχνῆς ἀναφορὲς στὸ ἔργο τοῦ George Finley, ὁ ὁποῖος κυριολεκτικὰ ἐξαντλεῖται στὴ δυσφήμιση τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς, παρουσιάζοντας ἀντίθετα τὸ ὀθωμανικὸ προσωπεῖο μὲ ὅσο τὸ δυνατόν ἐπιεικέστερους χαρακτηρισμοὺς, χαρακτηρισμοὺς ποὺ κυμαίνονταν ἀπὸ τὴν πλήρως νομιμοποιημένη ἀναγκαιότητα τῆς ἀνάγκης σουλτανικῆς ἀντίδρασης μέχρι τὴν ἐγγενῶς συγκαταβατικὴ καὶ καλόγνωμη ἰδιοπροσωπία τοῦ ἴδιου τοῦ Μαχμούτ Β'. Γίνεται πάντως φανερὸ ὅτι ἡ ἐκάστοτε ἱστοριογραφικὴ «ἀπομυθοποίηση» δὲν εἶναι τὸ ἀκράϊο φυλάκιο τῆς «ἀλήθειας» τοῦ παρελθόντος, ὅπως προβάλλεται, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς μία «ἀνα-μυθοποίηση», πλήρως ἐνταγμένη μέσα στὴν ἐγγενῆ μυθοπλαστικὴ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ λειτουργεῖ ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς ὄντολογίας του, ξαναπλάθοντας μὲ διαφορετικὴ «προ-ἀπόφαση» καὶ στὸ πλαίσιο μιᾶς προ-οικονομημένης «πιθανῆς ἱστορίας» ὅσα διαβάζει μέσα στὶς ἱστορικὲς πηγές. Α. Συμωναῖος, *Ἡ Ἱστορία ὡς ἐπιπτώχωση...*, ὅ.π., σσ. 162-178 καὶ R. Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, trans. K. Tribe, Columbia University Press, New York 2004, σ. 151.

65. Εἶναι γνωστὸ ὅτι μία σειρά ἀπὸ προεπαναστατικὰ κείμενα, ὅπως ὁ *Ἀνώνουμος* τοῦ 1789, τὸ *Υπόμνημα* τοῦ Κοραῆ (1803), ὁ *Ρωσσαγγλογάλλος* (1805), ἡ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (1806), ὁ *Λίβελλος κατὰ τῶν Ἀρχιερέων* (1810) καὶ *Κρίτωνος στοχασμοί* (1819), ἐκφράζοντας τὶς πιὸ ριζοσπαστικὲς τάσεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀναπαρήγαγαν μὲ ἰδιαίτερη ἔνταση τὶς ἀντικληρικαλιστικὲς του συνιστώσες, κατηγορώντας εὐθέως καὶ ἀνελέητα τοὺς ἀρχιερεῖς γιὰ συνεργασία μὲ τοὺς Τούρκους,

έναν αγώνα εξέλειψης των προγενέστερων κατηγοριών, αλλά και σε ένα στεντόρειο άντηχείο της επαναστατικής όρμης, έπιτελώντας, θα μπορούσαμε να πούμε, ένα είδος επίκαιρης-πρόσκαιρης άναστολής του Εύαγγελίου, του Εύαγγελίου τής συγγνώμης, τής ύπομονης, τής ταπεινώσης και τής μή-εχδικητικότητας⁶⁶.

Διότι μέσα στο πλαίσιο των εύαγγελικών διατάξεων έχουμε, στην άμέσως προηγούμενη άπό την Έπανάσταση περίοδο, τó παράδειγμα των Νεομαρτύρων, που ύποβάλλει εύλογα την ιδέα ότι μόνο ή έθελουσία τους, ή όποία δέν θα συμπεριελάμβανε σε καμία περίπτωση τόν θάνατο των άλλοθρήσκων, θα ήταν άνεκτή και άρεστή μέσα στην Όρθόδοξη Έκκλησία. Έπιπλέον, ή εύρεία διασπορά του νεομαρτυρικού άφηγήματος μέσω των συναξαρίων άποτελεί μία τουλάχιστον ένδειξη τής δυναμικής πνευματικής έπιρροής που άσκούσε στους πληθυσμούς των Όρθόδοξων. Έτσι, δέν είναι σαφές πώς ή διαδεδομένη λατρεία των άμάχων Νεομαρτύρων, οί όποιοι μάλιστα συνδέονταν και με τó ήσυχαστικό κίνημα των Κολλυβάδων, συμμετείχε στην προετοιμασία

καθώς και για ήθική διαφθορά, ένα διώνυμο καταγγελιών άκαταμάχητης έπιρροής στον λαό, όπως πιστευαν.

66. Η έρμηνεία αύτης τής καινοτόμου συμπεριφοράς του ίερατείου ύπερβαίνει τις προθέσεις και τά όρια αύτης τής μελέτης. Βεβαίως, όχι μόνο πατριαρχικές έγκύκλιοι που ύμνούσαν τόν «εύσπλαχνικότατον και ήρωικότατον Σουλτάν Μαχμούτ Β΄, τόν άκριβή φύλακα τής Δικαιοσύνης και Έπιεικείας», αλλά και συγκεκριμένες πράξεις ύποτέλειας, πρέπει να έξετάζονται μέσα στο πλαίσιο του θεσμικού αλλά και ρεαλιστικού καταναγκασμού που επέβαλλε επί αιώνες ή Όθωμανική διακυβέρνηση στο Οίκ. Πατριαρχείο, τής άναγκαιότητας έπιβίωσης των ύποδούλων έστω και μέσω αυτού του θεσμού, αλλά και των κάποτε όξυμένων παθολογιών των έκκλησιαστικών άνδρων, δικαιολογημένων και άδικαιολόγητων, με τά μέτρα εκείνης βεβαίως τής έποχής. Έξ άλλου, ή έρμηνεία των προσώπων και των πράξεων μέσα σε ένα άπό κάθε άποψη καταπιεστικό παρελθόν άπό την άσφαλή όπτική και όντολογία του παρόντος είναι, κατ' άρχήν, ένα άκρως ιδιοτελές, άναχρονιστικό και άγονο ίστορικό έγχείρημα. Πάντως, χωρίς να μπορούν να άποκλειστούν προσωπικοί λόγοι άντιπαραθέσεων ή και προσωπικές έρμηνείες τής Έπανάστασης, άξίζει να τονισθεί ότι ή Έπανάσταση, τουλάχιστον στην άρχή της, όξυσε τις διαφοροποιήσεις άπέναντι στους ποικίλους προεπαναστατικούς κανόνες, δημιουργώντας μία νέα κανονικότητα, ή όποία πολύ γρήγορα, βοθηούμενη άπό την επαναστατική όρμή, γνώρισε εύρεία διασπορά. Άπό την άλλη μεριά, είναι γνωστό ότι και μέσα στην Τουρκοκρατία πλθθος κληρικών κάθε βαθμού είχε ήδη διαφοροποιηθεί άπό την πλήρη, σώματι και πνεύματι, ύποταγή στα όθωμανικά κελεύσματα, πληρώνοντάς το με βασανιστήρια, έξορίες αλλά και την ίδια τή ζωή τους.

τῆς ἐθνικῆς Ἐπανάστασης, ἡ ὁποία ἄλλαξε πρότυπο⁶⁷. Διότι ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς⁶⁸, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸν 19ο αἰῶνα, ἔχουμε μία ἀξιοσημείωτη «ἀλλαγὴ παραδείγματος», ὅπου τῆ σκυτάλη στὸ ἐθνικοθηρησκευτικὸ ἀφήγημα παίρνουν ἀπὸ τοὺς Νεομάρτυρες οἱ Ἐθνομάρτυρες⁶⁹ καὶ τὸ νεομαρτυρικὸ ἀφήγημα «ἐθνικοποιεῖται»⁷⁰.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, ποὺ συνέγραψε καὶ ἐξέδωσε τὸ ἐξαιρετικὰ τολμηρὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη *Νέον Μαρτυρολόγιον* (1799), εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ἦταν καθόλου φειδωλὸς στοὺς ἀπαξιωτικὸς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τοὺς καταπιεστὲς τῶν «αἰχμαλώτων» τότε Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων⁷¹, δίνοντας σαφῶς τὸ στίγμα τῆς προσωπικῆς

67. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὅτι ἡ διασπορὰ τοῦ νεομαρτυρικῦ ἀφηγήματος, ὡς λαϊκοῦ καὶ μὴ θεσμικοῦ ἀρχικά, δὲν ἄγγιξε βαθιὰ τὶς συνειδήσεις πολλῶν ἀπὸ τὸ ἀνώτερο κυρίως ἱερατεῖο, οὔτε υἰοθετήθηκε ἀπὸ αὐτό, εἴτε λόγω προσωπικῆς δυσανεξίας ἀπέναντι σὲ ἕνα τόσο αὐτοθυσιαστικὸ πρότυπο εἴτε γιὰ θεωρήθηκε ὡς ἀπειλὴ τῆς καταστατικῆς τοῦς θέσης μέσα στοὺς Ὀθωμανικοὺς θεσμοὺς εἴτε καὶ γιὰ τὰ δύο.

68. «... Ἀφοῦ ἐγλυτώσαμεν ἀπὸ τὸν πόλεμον καὶ ἐπιστρέψαμεν εἰς τὸ χωριὸ Βαλτέτσι ἠύραμεν τοὺς σκοτωμένους χριστιανοὺς καὶ δὲν ἐζυγώναμεν κανέναν μας εἰς αὐτοὺς κοντά. Ἐκίτρινίσαμεν ἀπὸ τὸν φόβον μας διότι πρῶτην φορὰν εἶδαμεν ἀνθρώπους σκοτωμένους... Ὁ δὲ Κολοκοτρώνης διὰ νὰ μᾶς ἐνθαρρύνῃ ἐμάζωνε τὰ κομμάτια τοῦ καθενὸς νεκροῦ, τὰ ἐφίλει καὶ ἔλεγεν εἰς τοὺς τριγύρω στρατιώτας, ὅτι αὐτοὶ εἶναι ἄγιοι, καὶ ὅτι θὰ ὑπάγουν εἰς τὸν παράδεισον ὡσὰν μάρτυρες, καὶ τότε ἐζυγώσαμεν καὶ τοὺς ἐθάψαμεν». Φωτάκος, ὁ.π., σ. 47.

69. Γ. Τζεδόπουλος, «Ἐθνικὴ Ὁμολογία καὶ Συμβολικὴ στῆν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα. Οἱ Ἐθνομάρτυρες», *Μνήμων*, τ. 24 (2002), σσ. 116-143.

70. S. D. Petmezas, "On the formation of an ideological faction in the Greek Orthodox Church in the second half of the eighteenth century: the *Kollyvades*†", *Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain*, τ. 2 (2020), σ. 36. Βεβαίως, πέρα ἀπὸ τὶς διαφορὰς τοῦς, τὰ δύο μαρτύρια συνέκλιναν ὅχι μόνο στῆν ἐπίκληση τοῦ Ἰδίου Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ στῆν ἀμφισβήτηση καὶ ἄρση τῆς ὑποτέλειας τῶν Ὁρθοδόξων ἀπέναντι στοὺς μουσουλμάνους ποὺ ἐπιτελεῖτο μὲ αὐτὲς τὶς θυσίες, μὲ συνέπεια τῆ συμβολικῆ ταπείνωση τοῦ Ἰσλάμ. Γ. Τζεδόπουλος, ὁ.π., σ. 112.

71. Χωρὶς νὰ κατονομάζει εὐθέως τοὺς Ὀθωμανοὺς (παρὰ μόνο μία φορὰ), τοὺς ἀποκαλεῖ «ἄλλοπίστους» ποὺ «θὰ μείνουν ἀναπολόγητοι ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως», «ἀθλίους τυφλωθέντες ἀπὸ τὸν ἀρχοντα τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, καὶ τὰ πάθη», «ἡ τῶν ἄλλοπίστων μονοπρόσωπος μονοθεΐα, ἣτις εἶναι μία κεκρυμμένη ἀσέβεια ὅπου εὐκόλως δύναται νὰ ἀπατήσῃ τὸν νοῦν», «τὰ ἄγρια πρόσωπα τῶν τυράννων», καλεῖ τοὺς χριστιανοὺς νὰ ἀπορρίψουν «καὶ τὸ χάραγμα ὅπου σᾶς ἔδωκε τὸ θηρίον δηλαδὴ ὁ διάβολος, καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ θηρίου δηλαδὴ ὁ ἀρχηγὸς τῆς θρησκείας τῶν ἄλλοπίστων», ἐνῶ οἱ νεομάρτυρες εἶναι «παράδειγμα ὑπομονῆς εἰς ὅλους τοὺς Ὁρθοδόξους Χριστιανοὺς ὅπου τυραννοῦνται κάτω ἀπὸ τὸν βαρὺν ζυγὸν τῆς αἰχμαλωσίας», οἱ

του αποστασιοποίησης, αλλά και της ίδιας της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀπὸ αὐτοὺς καὶ τὴν τυραννικὴ ἐξουσία τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριά, πρότεινε μέσῳ τοῦ *Μαρτυρολογίου* ἓνα σιωπηλὰ κραυγαλέο ὑπόδειγμα ἀντίστασης, τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ μετέπειτα ἐπαναστατικὸ καὶ πλήρως μιμητικὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ⁷². Ἀναφέροντας μάλιστα τὸ ὄραμα τοῦ ὁσίου Ἀκακίου τοῦ νέου τοῦ Καυσοκαλυβίτου, θὰ φθάσει στὸ σημεῖο νὰ ἐξαγνίσει ἀκόμη καὶ «τὰ βαρέα δοσίματα» ποὺ ἀνάγκαζαν οἱ «Ἀγαρηνοί» τοὺς Ὁρθοδόξους νὰ δίνουν στὴν Ὄθωμανικὴ ἐξουσία, «πληροφορώντας» τοὺς τελευταίους ὅτι τὸ κάνουν αὐτό, μαζί με τὰ ἄλλα «κακά», μόνο γιὰ νὰ ἀρνηθοῦν οἱ χριστιανοὶ τὴν πίστη τους⁷³. Αὐτὴ ἡ στάση τοῦ Νικοδήμου ἤδη ἐξόργιζε ἀπόλυτα τοὺς ἀντικληρικαλιστὲς τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ *Λιβέλου ἐναντίον τῶν Ἀρχιερέων*, ὁ ὁποῖος θὰ καταγγεῖλει τὰ «Συναξάρια καὶ Μαρτυρολόγια ... καὶ ἄλλας σαπρολογίας, μετὰ τὰ ὁποῖα οἱ μελανοφόροι καὶ μελανόψυχοι ἀπεζόφωσαν τὸ γένος»⁷⁴. Ἐφ' ὅσον μάλιστα στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ στίς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα πυκνώνουν οἱ ἀριθμοὶ τῶν Νεομαρτύρων (ἢ τοῦλάχιστον οἱ καταγραφές τους), παρατηροῦμε ὅτι ἐξελίσσεται μία ἐσωτερικὴ ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὴ πνευματικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν προεπαναστατικὴ

ὁποῖοι μάλιστα καλοῦν νὰ τοὺς μιμηθοῦν «ἄλλοι οἱ Χριστιανοὶ οἱ κατὰ περίστασιν εἰς τὸ μαρτυρῆσαι ἀναγκαζόμενοι». Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Νέον Μαρτυρολόγιον...*, Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, Ἐνετίησιν 1799, σσ. 5-30.

72. Περιγράφοντας ὁ ἅγιος Νικόδημος τὸ «φρικτὸν μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ» (1601), θὰ ἀναφερθεῖ στὸν Διονύσιο τὸν Φιλόσοφο, χαρακτηρίζοντάς τον «κακογνώμονα καὶ καχότροπο» ποὺ ἔδρασε «*συνεργεῖα δαιμονικῆ*», «ἀνάξια ποιήσας τοῦ ἐπαγγέλματός του». Ὁ.π., σ. 59.

73. Ὁ.π., σσ. 9-10.

74. Γ. Τζεδόπουλος, ὁ.π., σ. 111. Ἡ ἴδια αὐτὴ στάση ἐξόργισε πολλὰ χρόνια μετὰ τὸν πατριαρχικὸ χρονογράφο Μανουὴλ Γεδεών, ὁ ὁποῖος θὰ καταγγεῖλει μετὰ ὀξύτητα αὐτὸ τὸ μαρτύριο ὡς «ἀθωνοῖαπωνικὸν χαρακῆρι». Μετὰ ἰσχυρὸ λοιπὸν ἄλλοθι τὴν ἀπόφανση ἐνὸς ἐπιφανοῦς μέλους τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου, ὁ Φ. Ἡλιοῦ στὴ συνέχεια ἐπέλεξε νὰ προσκολληθεῖ ἀσμένως πάνω σὲ αὐτὴν γιὰ νὰ οἰκοδομήσει τὴν ἀμφισβήτησή του γιὰ τὴν ἀξία τῆς θυσίας τῶν Νεομαρτύρων. Φ. Ἡλιοῦ, «Πόθος Μαρτυρίου: ἀπὸ τίς βεβαιότητες στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ Μ. Γεδεών. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν νεομαρτύρων», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 23 (1995), σ. 281. Ἐπίσης, ἡ στάση τοῦ Νικοδήμου ἐρεθίζει καὶ νεώτερους ἀξιολογητὲς του, οἱ ὁποῖοι εἶναι βέβαιοι ὅτι οἱ Νεομάρτυρες, ἐπιτελώντας «τὸν ἀνακαινισμὸ ὅλης τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως» ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραφε, ἀπλῶς ἐπανίδρυσαν «τὴν φαντασιακὴ κοινότητα τῶν ὀρθοδόξων μετὰ ὅρους ποὺ σήμερα θὰ ὀνομάζουμε «φονταμενταλιστικούς»». Γ. Τζεδόπουλος, ὁ.π., σ. 114.

ἐκκλησιαστική-ήσυχαστική προσήλωση στην παράδοση τῶν μαρτύρων καὶ στὴ σταδιακὴ ἀνατροπὴ καὶ μετατροπὴ τῆς, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ μετατροπὴ αὐτὴ θὰ λάβει χώρα ἐπίσημα στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης, παρασύροντας στὸν ὀρμητικὸ τῆς χεῖμαρρο καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἱερατείου, ἐπιλύοντας ἐκεῖνη πλέον τὰ ὅποια διλήμματα του⁷⁵.

Αὐτὴ λοιπὸν ἢ θεμελιώδης ρῆξις ὑποθέτουμε πῶς ὑποχρέωσε τὴν ἡσυχαστικὴν ροπὴν ποὺ λειτουργοῦσε, μὲ ὅποιους δυνατοὺς τρόπους, μέσα στὴν τότε κοινωνία τῶν Ὀρθοδόξων νὰ ἀναδιπλωθεῖ καὶ νὰ ἐπιβιώνει πλέον ὑπόγεια, μυστικά, καὶ κατὰ τὴ διάρκειά ἀλλὰ καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Ἡ τελευταία, μὲ τὴν ὀξύτερη καὶ ταχύτερη δυναμικὴ τῆς, ὑποχρέωσε ἐκβιαστικά κάθε ἀντίθετη φωνή –καὶ συνεπῶς καὶ τὴν ἡσυχαστικὴν– ἢ νὰ σιωπήσει ἢ νὰ μετασχηματισθεῖ, συγκροτώντας ἓνα κυρίαρχο, πολεμικὸ ἐθνικοθηρησκευτικὸ ἀφήγημα, τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ ὅτι πριμοδοτοῦσε περισσότερο τὸ ἐκκοσμικευτικὸ, ἐθνικὸ, ἐξωστρεφὲς στοιχεῖο ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ καὶ ἐσωστρεφές. Αὐτὴ ὅμως ἢ –κατὰ τὰ ἄλλα ὑποβαθμιστικὴ– μείξις ἐπέτρεψε στὴν ἡσυχαστικὴν Ὀρθοδοξία, παρὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἀποτυχία τῆς νὰ διευθύνει δυναμικὰ τὶς ἐξελίξεις στὴ μετεπαναστατικὴ Ἑλλάδα (δὲν ἦταν ἐξ ἄλλου αὐτὸς ὁ σκοπὸς τῆς), νὰ ἐπιζεῖ λαθρόβια ἀλλὰ καὶ νὰ λειτουργεῖ μὲ ἓναν τρόπο ὑβριδικό, ὑπόγειο-ἐπίγειο. Κάτω ἀπὸ τὸ κέλυφος τῆς κρατικῆς-ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας αὐτὴ ἢ περιθωριακὴ λαϊκὴ-ἡσυχαστικὴ θρησκευτικὸτητα μποροῦσε νὰ μπαινοβγαίνει στὴν καθημερινότητα καὶ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ λαϊκοῦ σώματος, νὰ ἐπηρεάζει μὲ εὐελιξία κάθε φορὰ ἓνα λήμμα του, ποὺ ἐξέφραζε ἓναν προφορικὸ καὶ «ἀόρατο» λόγο ἀπέναντι στὸν ἐπίσημο, γραπτὸ, πολιτικὸ, δημοσιογραφικὸ ἢ ἐκκλησιαστικὸ, νὰ πορεύεται σὲ λοξὲς διαδρομὲς ἐπιτελώνοντας μίαν μυστικὴν διάχυση στὴν ὑπόλοιπη κοινωνία μὲ ποικίλες βέβαια, θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς (ἀνάλογα

75. Ὁ Περραιβὸς θὰ σημειώσῃ ὅτι ὅλοι ὑποτάσσονταν στὴν ἐπαναστατικὴ ὀρμητικὸτητα, ἐπειδὴ ὅποιος ἀντιστεκόταν «τὸν ἐνόμιζον ὡς Τουρκολάτρη, καὶ μάλιστα πολὺ περισσότερον ὑπέκειντο εἰς τὸν κίνδυνον οἱ ἀρχιερεῖς καὶ δημογέροντες ὡς συνεχῆ σχέσιν ἔχοντες μετὰ τῶν Τούρκων, ἀντιπρόσωποι ὄντες τῶν ἐπαρχιῶν», ἐνῶ ὁ Φιλίμων θὰ ὑπογραμμίσῃ ὅτι «ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἢ ὕβρις τουρκολάτρης ἦτο ἢ βαρύτερα πασῶν, καὶ εὐτυχὴς ὁ οὕτω ὑβριζόμενος, εἰ μὴ διεκινδύνευε τὸν ἔσχατον τῶν κινδύνων». Χριστόφορος Περραιβός, *Ἀπομνημονεύματα πολεμικά*, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, Ἐν Ἀθήναις 1835, τόμ. Α', σ. 3· Ἰω. Φιλίμων, *ἑ.π.*, τόμ. Γ', σ. κα'.

μέ την όπτική), προσλήψεις από αυτήν⁷⁶. Συχνά αυτή ή θρησκευτικότητα, είτε μεγαλόφωνη είτε σιωπηλή, όταν γινόταν αντιληπτή, προσδιοριζόταν με όρους φανατισμού και δεισιδαιμονίας από τον ήγεμονικό, κρατικό-έκκλησιαστικό λόγο εκείνης τής εποχής, όταν ειδικά ένιωθε ότι απειλείται από την «άντι-πειθαρχία» της «ό λειτουργιστικός όλοκληρωτισμός» του και «ή μονοσημία του συστήματος»⁷⁷.

Από τις άρκετες λοιπόν μαρτυρίες εκείνης τής αναστολής του Εύαγγελίου, ως άρκεσθούμε έδω στην αναφορά του Φωτάκου, κατά την όποία οι άρχιερείς «συγχωροῦσαν» στους πνευματικούς και τους άλλους ιερείς «νά παρακινούν κατά την έξομολόγησί των τους Έλληνας εις την επανάστασιν, και να την θεωροῦν ως συγχωρημένην θρησκευτικῶς διότι ό θεός όλους τους ανθρώπους έπλασεν έλευθέρους»⁷⁸. Έτσι, μέ την άγιογραφική επίκληση μιᾶς θεόθεν έλευθερίας, μετά από τό «βάπτισμα του πυρός» μιᾶς συνήθως άνισης πολεμικῆς άναμέτρησης, ένα βήμα μόνο ύπολειπόταν από τό να ακολουθήσει τό «βάπτισμα του μακελλείου» των Τούρκων αίχμαλώτων ή άμάχων, τό όποιο σιγά-σιγά απέκτησε την επαναστατική αλλά και μετεπαναστατική του νομιμοποίηση: «Ή επανάστασις είναι ή στιγμή κατά την όποία έπιτελείται ή μετάβασις από την παράνομη στην έννομη βία»⁷⁹.

76. Όπως θα τονίσει ή Σκοπετέα, σε αντίθεση με τη Σερβία, στην Ελλάδα: «ή λαϊκή όρθοδοξία ζει βίο άφανῆ, από τον όποιο –μέχρι τα χρόνια του Παπαδιαμάντη– ανασύρεται μόνο μέσα από άκραίες εκδηλώσεις, άτομικές ή συλλογικές εκρήξεις (Παπουλάκος, Μακρυγιάννης) ...». Έ. Σκοπετέα, *Τό “Πρότυπο Βασίλειο” και ή Μεγάλη Ίδέα. Όψεις του έθνικου προβλήματος στην Ελλάδα*, έκδ. Πολυτύπο, Αθήνα 1988, σ. 407.

77. Μ. Ντέ Σερωά, *Έπινοώντας την καθημερινή πρακτική: Ή πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετάφρ. Κική Καφαμπέλη, έκδ. Σμίλη, Αθήνα 2010, σσ. 269, 60.

78. Φωτάκος, *ό.π.*, σ. 7. «Μάλιστα ή ίδια ή χρήση του ρήματος “συγχωρώ”, ένδεχομένως να ύποδεικνύει την ουσιαστική επίγνωση τής ήθικῆς και θρησκευτικῆς έκκρεμότητας και άμφισημίας εκείνων των εκκλησιαστικῶν ένεργειῶν από μέρος των ίδιων των Έλλήνων». Α. Σμυρναίος, «Τόποι μαρτυρίου Έλλήνων, Τούρκων και Έβραίων στην Έλληνική Έπανάστασις: Ένας άμφισθενής καθαγιασμός του ήρωισμού και τής βίας;», στο: *Πρακτικά ΣΤ΄ Συνεδρίου τής Ίεράς Συνόδου τής Εκκλησίας τής Ελλάδος “Πολεμικές Συγχρούσεις και Τόποι καθαγιασμού του Άπελευθερωτικού Αγώνος κατά την Έπανάστασις του 1821”*, έκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2018, σ. 262.

79. F. Chartreux, M. Chirio, M. Larrère, V. Lemire, E. Palieraki, *ό.π.*, σ. 11. Βεβαίως και έδω, όπως παντού άλλοῦ, έχουμε διαφοροποιήσεις, όπως στην περίπτωση του όρμητικού επαναστάτη έπισκόπου Έλους Ανθίμου, ό όποιος έσωσε έναν Τούρκο αίχμάλωτο από την εκδικητική μανία των στρατιωτών. Όπως θα γράψει ό Voutier, «ό ιεράρχης μίλησε για τον Άγιο Βασίλειο, που άπαγορεύει τη θεία κοινωνία έπι

Μία τέτοια περίπτωση φαίνεται να συνέβη και με τη σφαγή των γνωστών ως φιλάνθρωπων πρὸς Ὀθωμανούς και χριστιανούς, δερβίσηδων τῆς Μενδενίτσας⁸⁰. Ἡ εὐέλικτη, συγκρητιστικὴ θρησκευτικότητά τους, ἕνα εἶδος «θρησκευτικοῦ *bricoleur*»⁸¹, φαίνεται πὼς ἀσκοῦσε ιδιαίτερη ἐπιρροὴ στὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ⁸² και εἶναι γνωστὸ ὅτι χρησιμοποιεῖτο ἱεραποστολικά γιὰ τὸν ἥπιο, ἀνώδυνο και ἐκούσιο ἐξισλαμισμὸ του⁸³. Αὐτὴ ὅμως ἡ διαθρησκευτικὴ ὁσμωση ἐκλήφθηκε ἀπὸ τοὺς ὄπλαρχηγούς ὡς ἄκρως ἐπικίνδυνη, ἐφ' ὅσον «ἀντέβαινε στὸν ἀπόλυτο διαχωρισμὸ μεταξὺ χριστιανῶν και μουσουλμάνων, ποὺ εἶχε ἐπιβάλλει τὸ ἔκτακτο ἐπαναστατικὸ δίκαιο» και ἦταν «ἕνα, ἐν δυνάμει τοῦλάχιστον, διαλυτικὸ στοιχεῖο στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἐπανάστασης, ἡ ὁποία λειτουργεῖ πάντοτε με ὄρους ἀκατάβλητης σκλήρυνσης ἔναντι τῶν ἀντιπάλων»⁸⁴.

Ἔτσι, τὸ σύνθημα «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος», ἀκολουθούμενο κατὰ πόδα ἀπὸ τὴν ἐπιταγὴ «Μὴ μείνει Τοῦρκος στὸ Μοριά, μηδὲ στὸν κόσμος ὅλο», συνετέλεσε καθοριστικὰ στὴ ριζικὴ ἀπομάκρυνση τῶν δύο κοινοτήτων. Θὰ ἦταν ὅμως μονομερὲς νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι αὐτὰ

εἴκοσι χρόνια σ' ἐκείνον ποὺ σκοτώνει νικημένο ἐχθρό. Ἀλλὰ ὁποῖος σκοτώνει σαράντα ἀρματωμένους ἐχθρούς εἶναι εὐλογημένος... Οἱ στρατιῶτες εἶπαν τρεῖς φορές “ἀμήν” και διαλύθηκαν σιωπηλοί». Κ. Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, τόμ. Α', σσ. 46- 47.

80. Αὐτὸ μαρτυρεῖ ὁ Ὀθωμανὸς περιηγητὴς τοῦ 17ου αἰῶνα Ἐβλιὰ Τσελεμπί, ἀλλά, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, και ὁ Πηλιορείτης λόγιος Ἀργύρης Φιλιππίδης στὸ ἔργο του: *Μερικὴ Γεωγραφία*. Χρ. Χειμῶνας, «Ἡ Φθιώτιδα κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα», *Φθιωτικὰ Χρονικά*, τόμ. Β' (1981), σ. 175· Ἐβλιὰ Τσελεμπί, *Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴ Θράκη ὡς τὴν Ἀττικὴ*, ἀπόδοση Ν. Χειλαδάκης, ἐκδ. Ἐκάτη, Ἀθήνα 2010, σ. 141.

81. Α. Α. Σμυρναῖος, *Μὲ τὰ μάτια ἐνὸς Μετσοβίτη ἀγωνιστῆ: ἡ Μενδενίτσα Λοκρίδας στὰ 1833*, ἐκδ. Μέμφις, Ἀθήνα 2021, σ. 19.

82. H. Inalcik, “Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilayetnāmesi”, *στό: The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: essays on economy and society*, Indiana University Turkish Studies, Bloomington 1993, σ. 26.

83. Ἐρ. Geoffroy, *Introduction to Sufism. The Inner Path of Islam*, transl. R. Gaetani, Indiana: World Wisdom, Inc., Bloomington 2010, σ. 191· H. T. Norris, *Islam in the Balkans: religion and society between Europe and the Arab world*, University of South Carolina Press, Columbia, South Carolina 1993, σ. 89. Εἶναι γεγονός ὅμως ὅτι οἱ δερβίσηδες διατηροῦσαν πάντοτε μίαν ἀμφιλεγόμενη σχέση με τὴν Ὀθωμανικὴ διοίκηση, ἡ ὁποία ἐν τέλει διέλυσε τὰ μοναχικά τους τάγματα μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξολόθρευση τῶν Γενιτσάρων (1826), καθὼς και ἀργότερα ἐπὶ Κεμάλ Ἀτατούρκ (1925). J. Norton, “The Bektashis in the Balkans”, *στό: Celia Hawkesworth, Muriel Heppell and Harry Norrisp (eds.), Religious Quest and National Identity in the Balkans*, Palgrave, New York 2001, σσ. 181-185.

84. Α. Σμυρναῖος, *Μὲ τὰ μάτια ἐνὸς Μετσοβίτη ἀγωνιστῆ*, *ὁ.π.*, σσ. 29-30.

τὰ συνθήματα υπέστησαν με τὴν ἔναρξιν τῆς Ἐπανάστασης μία ἔκτακτη παρθενογένεση, ἐφ’ ὅσον ἐπὶ αἰῶνες οἱ ὑπόδουλοι εἶχαν διδαχθεῖ ἀπὸ τοὺς κυριάρχους τοὺς «μία ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη “ἀγωγή βαναυσότητος”, τὴν ὁποία ἐκεῖνοι με τὴ σειρά τους, μαζί με τὸν φόβο καὶ τὴν ἀπόγνωση, ἦταν ἀναμενόμενο συστηματικὰ νὰ ἐσωτερικεύσουν. Ἡ ἐσωτερικεύσις αὐτοῦ τοῦ τραύματος περνοῦσε εὐκόλα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ στῆ συλλογικὴ μνήμη δημιουργώντας ἓνα πλούσιο ἀπόθεμα ἄλλοτε ἐκδηλοῦ καὶ ἄλλοτε κρυφοῦ, ἀνεκδήλωτου ρεβανσισμοῦ, ὁ ὁποῖος σὲ κάθε περίπτωσι διαμόρφωνε δυναμικά, ἂν καὶ ὑπόρηγτα, τὸν χαρακτήρα, τὶς συνήθειες καὶ τὶς προσδοκίαις τῶν κατακτημένων»⁸⁵. Ἀλλὰ καὶ οἱ τρομακτικὲς κακουχίαι τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου, κατὰ τὶς ὁποῖαι οἱ ἀγωνιστὲς ἔφθαναν κάποτε, ὅπως ἐπὶ Ἰμπραήμ, «εἰς τοιαύτην ἀθλίαν κατάστασιν ὥστε ἦσαν καὶ δὲν ἦσαν ἄνθρωποι· ἐπρασινομαυροκιτρίνιζαν ὡς χαλκοὶ καὶ ἔγιναν ξηροὶ ὡς σκελετὰ καὶ ἐλεεινὰ θεάματα»⁸⁶, ἦταν ἀναμενόμενο νὰ ἐνισχύσουν τὴ ροπὴ πρὸς τὸν ρεβανσισμό, τὴν ὁποία ἐνέτειναν ἔτι περαιτέρω τὰ ἀντίποινα ποὺ σὲ κάθε περίπτωσι ἀσχοῦσαν μέσα στὸν πόλεμο οἱ Τούρκοι⁸⁷. Τὸ ἀντηχεῖο τῆς διαχρονικῆς καὶ συγχρονικῆς κακοπάθειας τῶν Ἑλλήνων⁸⁸ ἔφθασε στὴ στιγμὴ νὰ ἀντιστρέφει τοὺς ρόλους τοῦ θύτη καὶ τοῦ θύματος, ὄντας πρόθυμο νὰ ἐρμηνεύσει με ἰδιαίτερη ὀξύτητα τὴν ἀντεκδίκησι ὡς δικαιοπραξίαν ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων.

85. Α. Σμυρναῖος, «Τόποι μαρτυρίου», ὁ.π., σ. 239.

86. Α. Φραντζῆς, ὁ.π., σ. 480, σημ. 3.

87. Ἔτσι, οἱ Ὀθωμανοὶ Λαλαῖοι, πρὶν φύγουν ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ τους, ἀνασκολόπισαν «τινάς αἰχμαλώτους πρὸς ἐκδίκησιν...», ἐνῶ ὁ Ἕλληνας ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος στὸ λιμάνι τῆς Πάτρας κατηύθυνε τὸ πυρπολικὸ του ἐναντίον τῶν τουρκικῶν πλοίων ἀλλὰ ἀπέτυχε, «συνελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ζῶν ὠπτήθη». Μ. Οἰκονόμου, ὁ.π., σ. 160, 174.

88. Μελετώντας τὸ ζήτημα τῶν γενοκτονικῶν πρακτικῶν ποὺ ἐπιτελοῦν οἱ καταπιεσμένοι πρὸς τοὺς καταπιεστές τους, ἡ Ε. Lindner θὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ὁ φόβος τῶν πρώτων, ὄχι μόνον γιὰ τὶς παλαιῆς ποὺ εἶχαν ὑποστῆ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἐνδεχόμενες μελλοντικὲς ταπεινώσεις τους, ἀποτελεῖ «μία θεμελιώδη δικαιολογία γιὰ τὸν γενοκτονικὸ φόνο». Ε. G. Lindner, “Genocide, Humiliation, and Inferiority. An Interdisciplinary Perspective”, στὸ: Α. Jones, Ν. Α. Robins (eds.), *Genocides by the Oppressed: Subaltern Genocide in Theory and Practice*, Indiana University Press, Bloomington 2009, σ. 140. Βλ. καὶ Κανέλλος Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, ἐπιμ. Γ. Τσουκαλάς, τ. Α’, Ἀθήνα 1957, σ. 16.

Τέλος, ἡ ἀπειλή γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ὁμοθυμία ποὺ ἔφερε τὸ «προσκύνημα» ἐνέτεινε ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀπελπισία ὅσων ἀγωνιστῶν ἐπέμεναν στὴν τελικὴ ἐπικράτησή τους καὶ λόγω αὐτῆς ἐπαύξανε τὴ βιαιότητά τους ἀπέναντι στοὺς «προσκυνημένους». Ὁ Β. Πετιμεζᾶς λ.χ. θὰ προειδοποιήσῃ τὸν Κολοκοτρώνη γιὰ τὴ διαλυτικὴ ἐπιρροή ποὺ ἀσκοῦσαν ὅσοι Ἕλληνες εἶχαν «ἀποτουρκίσει» κάτω ἀπὸ τὶς δελεαστικὲς προτάσεις τοῦ Ἰμπραήμ, ἀλλὰ καὶ τὸ κατασκοπευτικὸ ἔργο ποὺ περαιτέρω ἐπιτελοῦσαν ὑπὲρ τῶν Τούρκων: «ἡ ἐμπιστοσύνη ἔλλειψε (καὶ ἐγὼ ἐδῶ ποὺ εἶμαι ἔχω ὑποψίαν), ἀλλὰ μᾶς λέγουν καὶ ἄλλα φρονοῦν ... δὲν ἠξεύρωμεν ποῖοι εἶναι οἱ Ἑλληνοφρονοῦντες καὶ ποῖοι οἱ Τουρκοφρονοῦντες καὶ ἔχε τὸ νοῦ σου νὰ μὴν πάθωμεν καμμίαν ... βίασε ὅλα τὰ ἄρματα, δῶσε τζεκοῦρι καὶ φωτιά»⁸⁹. Ἡ ἐλευθερία προϋπέθετε λοιπὸν τὴν ἀπειλή, τὸν φόβο, τὴ βία τῶν ἀντιποίνων, ὅταν ἡ πειθὴ καὶ τὰ παρακάγια γρήγορα ἢ ἀργὰ ἐξαντλοῦνταν: «Ὅτι ἂν δὲν ξεπαστρέψωμεν πρῶτον αὐτοὺς τοὺς ἀντιχρίστους, δὲν ἠμποροῦμεν κατὰ τῶν Τουρκῶν νὰ προοδεύσωμεν...», θὰ γράφει καὶ ὁ Δημ. Μελετόπουλος⁹⁰. Ἀκολούθησαν οἱ ἀπειλὲς τοῦ Κολοκοτρώνη ὅτι θὰ κάψῃ τὰ προσκυνημένα χωριά, ἂν δὲν ἀρνηθοῦν τὰ προσκυνοχάρτια τοῦ Ἰμπραήμ, ἀπειλὲς ὅμως οἱ ὁποῖες στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἀπέβησαν ἀνενεργεῖς, διότι οἱ προσκυνημένοι σύντομα ὑπαναχωροῦσαν ζητώντας συγγνώμη. Τότε οἱ ὄπλαρχηγοὶ τοὺς χορηγοῦσαν, ὡς ἀνταπόδοση, «τὸ προσκυνοχάρτι τοῦ γένους»⁹¹, ὀδηγώντας ἐν τέλει στὴν ἐκ νέου ὁμογενοποίηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἀπειλή τοῦ προσκυνήματος κινητοποιοῦσε ὅσους εἶχαν ἀπομείνει σταθεροὶ στὴν ἐπαναστατικὴ κατάληξῃ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀπειλή. Ὁ φόβος ἦταν ὅτι ἂν αὐξάνονταν τὰ προσκυνοχάρτια, σταλμένα στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν Κιουταχῆ καὶ τὸν Ἰμπραήμ, τότε «ὅταν ἢ ὁ Μινίστρος τῆς Ἀγγλίας ἢ ἄλλης δυνάμεως ἐμεσίτευαν εἰς τὸν Σουλτάνο διὰ τὴν Ἑλλάδα νὰ τοὺς ἀποκριθῇ, ποῖα Ἑλλάδα; Ἡ Ἑλλάς εἶναι προσκυνημένη, νὰ τὰ προσκυνοχάρτια τους· τότε αἱ δυνάμεις δὲν εἶχαν τίποτε νὰ ἀποκριθοῦν καὶ ἡμεῖς ἐχανόμεθα...»⁹².

89. Τ. Σταματόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 38.

90. *Ὅ.π.*, σ. 47.

91. Θ. Κ. Κολοκοτρώνης, *ὁ.π.*, σ. 199.

92. *Ὅ.π.*, σσ. 210-211.

Ἐπιμύθιο

Τὸ ἐπαναστατικὸ σύνθημα «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος» διέτρεξε ὀλόκληρη τὴν πολυαίματη ἐμπειρία τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας, ὑπονόμευσε τὴν ἀπόγνωση τῶν ἀγωνιστῶν, τορπίλισε τὴ ρεαλιστικὴ μοιραιότητα τῶν στατιστικῶν, μεταλαμπαδεύθηκε στίς μετεπαναστατικὲς ιστοριογραφίες, μυθοποιήθηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε στίς μεταγενέστερες πολεμικὲς περιπέτειες τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀρειμάνια, πολύτιμη προσταγή. Ἐπιχειρήσαμε στὴν ἐργασία αὐτὴ νὰ προσεγγίσουμε τρεῖς μόνο –ἀπὸ τίς πολλές– ποιότητες ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ αὐτὸ τὸ σύνθημα: τὴν ἀπελπισία, τὴν ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ αὐτο-επιβεβαίωση καὶ τὴν ἀπαξίωση/ἀπανθρωποποίηση Τούρκων καὶ τουρκοφρόνων. Ἡ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς συμπλέκεται μὲ πολλοὺς τρόπους μὲ τὴν ἄλλη καὶ ὅλες ἔχουν κοινὸ ὑπόβαθρο: εἶναι ζυμωμένες μὲ τὴ βία.

Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ Μεγάλῃ Ἀφήγηση τῆς Ἐλευθερίας στὴν Ἐπανάσταση εἶναι γεμάτη ποικίλες μικροϊστορίες, ἡ σύνθεση τῶν ὁποίων τροπολογεῖται ὑποχρεωτικὰ κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ μᾶλλον ἀξερίζωτο δέρμα τοῦ παρόντος ποὺ εἶναι ὁ ἀναχρονισμὸς, ἀλλὰ καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴν ὄντολογία τοῦ κάθε ιστορικοῦ, ὥστε οἱ ἀναπαραστάσεις νὰ εἶναι ἐν τέλει ὑποκειμενικὲς, μερικευτικὲς καὶ ποτὲ ἀμετάκλητες. Ἔτσι, ἡ τοῖς μετρητοῖς πρόσληψη τῶν ἐπαναστατικῶν διακηρύξεων καὶ ἐν γένει τῶν ιστορικῶν πηγῶν ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὑπὸ τὸ φῶς μιᾶς καθρεπτικῆς, ἀντανεκλαστικῆς λογικῆς, ὅπως συμβαίνει ἀκριβῶς καὶ μὲ κάθε λόγο, μᾶλλον παραβλέπει ἢ/καὶ ἀποσιωπᾷ τὸ ἀμφίροπο καὶ ἀμφίσημο νόημα τῆς κάθε ἀπόφανσης, τὸ κάποτε ἠφαιστειῶδες ὑπόβαθρο τῶν συγχυριῶν καὶ τῶν ὄντολογιῶν ποὺ τὴν ὀδήγησαν ἐν τέλει νὰ γεννηθεῖ, ἀπο-γονιμοποιώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν ιστορικὴ ἔρευνα⁹³. Ἐπιπλέον, ἡ ἀναζήτηση «καθαρῶν» καὶ ἀμόλυντων καταστάσεων καὶ προσωπικότητων μέσα στὴν Ἐπανάσταση, σύμφωνα

93. Προσπαθώντας νὰ ἀποτυπώσει κάπως αὐτὴ τὴ διαρκῆ ρευστότητα ποὺ ἀναπέμπεται ἀπὸ τίς ιστορικὲς πηγές, ὁ Carr θὰ σημειώσει ὅτι: «κανένα ντοκουμέντο δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς πεῖ κάτι περισσότερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ σκέφτηκε ὁ συγγραφέας του – ἀπὸ αὐτὸ ποὺ νόμισε ὅτι εἶχε συμβεῖ, ἀπὸ αὐτὸ ποὺ νόμισε ὅτι ὄφειλε νὰ συμβεῖ ἢ θὰ συνέβαινε ἢ ἴσως μόνο αὐτὸ ποὺ ἤθελε οἱ ἄλλοι νὰ νομίσουν ὅτι σκέφτηκε ἢ ἀκόμη μόνο αὐτὸ ποὺ νόμισε ὁ ἴδιος ὅτι σκέφτηκε». E. H. Carr, *What is History?*, Penguin Books, London 1990, σ. 16.

βεβαίως με τις ήθικολογικές προσδοκίες του εκάστοτε ιστορικού, επίσης απο-γονιμοποιεί την έρευνα, διότι προσκρούει ακριβώς στο αδιέξοδο μιας τέτοιας αναζήτησης. Ἡ ἐς αἰ μεικτὴ ἀνθρώπινη φύση, ἢ ήθικολογικὰ διφορούμενη, σὲ περιόδους ἔντονων κρίσεων σπάνια ξεκαθαρίζει ἀλλὰ μάλλον ἐπαυξάνει ὑπερβολικὰ τὴ μεικτότητά της, με ἀποτέλεσμα μία ἀλγοριθμική, πολιτικο-οικονομική ἀντιμετώπιση τοῦ ιστορικοῦ παρελθόντος νὰ φθάνει μόλις στὰ μισὰ τοῦ δρόμου⁹⁴.

Ἡ Ἐπανάσταση δὲν ἔφερε ὑποχρεωτικὰ στὸ φῶς τὸ καλύτερο ἢ τὸ χειρότερο στοιχεῖο τοῦ κάθε ἀγωνιστῆ, ὁ ἥρωισμὸς καὶ ἡ προδοσία ἐναλλάχθηκαν, τοῦλάχιστον σὲ κάποιους, τὸ ἔλεος καὶ τὴ βαναυσότητα τὰ συναντήσαμε διαδοχικὰ ἀκόμη καὶ στὰ ἴδια πρόσωπα, ὕμνολογίες καὶ συκοφαντίες πορεύτηκαν μαζί, κάποτε μέχρι τὸ τέλος τῆς Ἐπανάστασης κι ἀκόμη πιὸ πέρα. Μία ιστοριογραφικὴ σύνθεση πού – ἄμεσα ἢ ἕμμεσα– ἐπικεντρώνεται μόνο στὶς ἀποτυχίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἐπανάστασης νὰ ἀποδειχθοῦν ήθικὰ ἄμωμοι, νὰ ὀδεύσουν ἀπρόσκοπτα στὸν ἐξευρωπαϊσμὸ καὶ νὰ ἐναγκαλιστοῦν ἀσμένως τὶς προσταγές τοῦ σύγχρονου καὶ πρόσκαιρου «καθεστῶτος ἀλήθειας», κατάγεται πιθανὸν ἀπὸ μία ἐπιμελῶς κρυμμένη πουριτανικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων, ἢ ὅποια, ἐπειδὴ αἰσθάνεται ἔντονα τὸν φόβο τῆς ὄντως δυσμεταχειρίστης ἀμφισθένειάς τους, καταφεύγει στὸν ιδεολογικῆς κοπῆς ἀναχρονισμὸ ὡς καταφύγιο⁹⁵. Ἄν ὅμως ἡ ἱστορία εἶναι τὸ πυκνὸ εὔρετήριο τῶν διακινδυνεύσεων τοῦ ἀνθρώπου, τότε καὶ ἡ ιστοριογραφία ὀφείλει νὰ συνομολογήσει τὴν ἀφηγηματικὴ της σχοινοβασία, νὰ ἐπιδιώξει ἕναν

94. Ὁ Bloch θὰ ὑπογραμμίσει ὅτι: «οἱ ἀνθρώπινες πράξεις εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους πολὺ λεπτὰ φαινόμενα, πολλὲς διαστάσεις τῶν ὁποίων διαφεύγουν τῆς μαθηματικῆς μέτρησης». Μ. Bloch, *Ἀπολογία γιὰ τὴν Ἱστορία. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ιστορικοῦ*, μετάφρ. Κ. Γαγανάκης, Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 1994, σ. 57.

95. Ἡ ἀναγνώριση ὅτι οἱ ιστορικοί, ἀκριβῶς ὡς ἄνθρωποι καὶ ὄχι ὡς ρομπότ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱκανότητα ἢ τὴν εἰλικρίνειά τους, ὑποχρεωτικὰ «μυθοπλάττουν» ἐφ' ὅσον χειρίζονται κείμενα, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὀδηγήσει στὴν «ἀπάρνηση μιᾶς Whig ἱστορικῆς ἐρμηνευτικῆς (ἢ ὅποια συναντᾶται πολὺ συχνά, ἀκόμη καὶ σήμερα), τὴν κατάρριψη τῆς συχνὰ ἀκαμπτης ἱεραποστολικότητας τοῦ ιστορικοῦ λόγου καὶ τὴν καθίδρυση ἐν μέσῳ τῶν ιστοριογραφικῶν τριόδων μιᾶς ἐπιπλέον ποιότητας ἐκδημοκρατισμοῦ του. Ἀπέναντι στὸν ὑπερδιογκωμένο, σωφρονιστικὸ μονοθεϊσμὸ τοῦ ἀπομυθοποιητικοῦ ρασιοναλισμοῦ καλεῖται νὰ στηθεῖ ὁ δημοκρατικὸς πολυθεϊσμὸς μιᾶς ἀνα-μυθοποιητικῆς μυθιστορίας, πού ὑπονομεύει τὸ ἀπολυταρχικὸ πρόταγμα τοῦ πρώτου». Α. Σμυρναῖος, *Ἡ Ἱστορία ὡς ἐπιπτώχωση*, ὁ.π., σ. 205.

ἀναστοχασμὸ καὶ μία ἀνα-κειμενοποίηση τῶν ἱστορικῶν ἰχνῶν, ἐφ’ ὅσον τό «ἄλλο» τῆς ἱστορίας, δηλαδή τὸ παρελθόν, εἶναι αὐτὸ ποὺ δὲν δεσμεύεται ποτέ, ἀλλὰ ἀντίθετα «ἐκρήγνυται μέσα στὴν ἐπιστημονικὴ διαδικασία»⁹⁶. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει εἰδικὰ ὅταν ἡ ἱστοριογραφία πραγματεύεται τὰ ἀκραῖα φαινόμενα μιᾶς ἐπανάστασης, ἐντελῶς ἀλλότρια τῆς δικῆς τῆς ἐργαστηριακῆς ἐμπειρίας, καθὼς, κατ’ ἀρχὴν, δὲν εἶναι δυνατόν ποτέ νὰ ἀναλάβει οὔτε τὴν κακοπάθεια οὔτε τὰ διλήμματά της.

SUMMARY

“Freedom or Death”: the adventurous qualities of an extravagant imperilment

By Antonis L. Smyrniaios, *Assoc. Prof.*
University of Thessalia

This article tries to re-conceptualize and re-contextualize the conditions, factors, and personalities, which led to and shaped the character of such an extravagant event as the Greek Revolution was, bearing in mind the fundamental subjectivity of every historiographical attempt. “Freedom or Death” (*Eleftheria i Thanatos*) was the most powerful motto of the Greeks fighting for their War of Independence. It was one of the outmost motivating factors during their struggle against Ottoman rule, and contributed decidedly to the complete split between the two ethno-religious communities. This article attempts to analyze only three of the qualities derived from that dictum: the *hopelessness* of Greek revolutionaries, the production of their *self-assertion*, and their *contempt* towards Turks and Turcophiles. The above qualities were interwoven with violence, which accompanied every revolutionary action. According to much historical evidence, during the four hundred

96. M. De Certeau, *The writing of history*, trans. T. Conley, Columbia University Press, New York 1988, σ. 39.

years, or so, of the Ottoman administration many Greeks possibly lived under the “Syndrome of Stockholm”, an unconscious, coercive, emotional bond between captors and captives, which was sporadically ruptured by bloody, always unsuccessful, rebellions. At the eve of the Greek Revolution military leaders, politicians and intellectuals, priests and arch-priests, eagerly assuming the responsibility to be the “healers” of the “Syndrome”, idealized the maxim “Freedom or Death”, and tried to exculpate the frequently unarmed common people from their reluctance to revolutionary violence, in order to force them into a wholly asymmetrical conflict. The clergy particularly played a crucial role in transforming the aversion for killing Turks that some lay Christians were feeling into an impetuous, radical praxis, which was in sharp contrast with the clergy’s attitude and teaching during the last pre-revolutionary period.